

Roma Hukukunda Nişanlanma, Evlenme ve Evliliğin Sona Ermesi^(*)

Engagement, Marriage and Termination of Marriage in Roman Law

Elvan SÜTKEN

Doktor Öğretim Üyesi

Anadolu Üniversitesi Hukuk Fakültesi

Roma Hukuku Anabilim Dalı

Anahtar Kelimeler

Roma Hukuku,
Nişanlanma,
Evlenme,
Evliliğin Sona Ermesi,
Boşanma.

Öz

Roma hukukunda aile (*familia*), devletin ilk oluşumu aşamasından başlayarak gerek toplumsal açıdan gerek devletin yönetimiyle ilgili olarak özel önem taşımıştır. Roma'da "dar anlamda aile (*familia proprio iure*)" kavramıyla evlilik kurumu birlikte incelenmiştir. Çalışmamızın konusu, Roma hukukunda nişanlanma, evlenme ve evliliğin sona ermesidir. Çalışmamızda, öncelikle, Roma'da oldukça önem taşıyan, toplumdaki en küçük birlik olan ailenin kurulmasındaki ilk adım olan nişanlanma (*sponsalia*) anlatılmıştır. Daha sonra başlangıcından sona erme aşamasına kadar evlenme (*matrimonium*) konusu incelenmiş, dolayısıyla evlenmek için gerekli şartlar, evlenmenin hükümleri, evliliğin sona ermesi, boşanma (*divortium*), *dos* konuları sırasıyla ele alınmıştır.

Keywords

Roman Law,
Engagement
(Betrothal),
Marriage,
Termination of the
Marriage,
Divorce.

Abstract

In Roman Law, the family (*familia*) had a special importance both in social terms and in relation to the administration of the state, starting from the first formation of the state. In Rome, the concept of "family in the narrow sense (*familia proprio iure*)" and the institution of marriage were examined together. The subject of our study is "Engagement, Marriage and Termination of Marriage in Roman Law". In our study, first of all, engagement (*sponsalia*), which is the first step in the establishment of the smallest union in the society, which is so important in Rome, is explained. Afterwards, the subject of marriage (*matrimonium*) from the beginning to the end was discussed; therefore, the necessary conditions for marriage at the beginning, the provisions of marriage, termination of the marriage, divorce (*divortium*), *dos* are discussed in order.

^(*) Araştırma Makalesi.

Hakem denetiminden geçmiştir.

Gönderim Tarihi: 17.11.2023, Kabul Tarihi: 21.12.2023.

"Roma Hukukunda Nişanlanma, Evlenme ve Evliliğin Sona Ermesi" başlıklı bu çalışma, yazara ait "Roma Hukuku'nda Şekil" (Yayımlanmamış Doktora Tezi, Eskişehir 2010) isimli çalışmadan, ilgili bölümler geliştirilerek üretilmiştir.

GİRİŞ

Roma’da aile toplumun temel taşı olması sebebiyle özel öneme sahipti. Roma hukukunda, iki tip aile anlayışı olduğu kaynaklardan anlaşılmaktadır. Bunlar, “dar anlamda aile (*familia proprio iure*)” ve “geniş anlamda aile (*familia communi iure*)”dir. Roma hukukçuları “dar anlamda aile” kavramıyla evliliği (*matrimonium*) birlikte ele almış olduklarından, “Roma Hukukunda Nişanlanma, Evlenme ve Evliliğin Sona Ermesi” başlıklı bu çalışmamızda esasen Roma hukukunda “dar anlamda aile (*familia proprio iure*)” ele alınmıştır.

Familia kelimesi ile asıl kastedilmek istenen, Roma hukukçularının bazılarına göre, *familia proprio iure* idi. Çalışmamızın başında *familia* kavramını ele alırken belirtilmesi gereken diğer bir önemli husus ise Roma hukukunda, aile babası (*pater familias*) ve onun hâkimiyeti altındaki kişilerin Roma ailesinin (*familia'nun*) birer ferdi olmasının, geniş anlamdaki ailenin konusunu teşkil etmesidir. Çalışmamızda ancak yeri geldikçe değinilen Roma hukukundaki geniş anlamdaki aile; baba hâkimiyetinde (*patria potestas*) yer alan tüm aile fertlerinden ve ortak yaşama sahip ev halkından oluşurdu¹.

Doğum, evlat edinme, *manus* altına girme, ortak atadan gelme gibi hukuksal nedenlerle baba hâkimiyetine² giren kimseler geniş anlamda Roma ailesinin kapsamında yer alırlardı³.

Çalışmamızda, Roma hukukçularının dar anlamdaki aile anlayışı (*familia proprio iure*) esas alınarak nişanlanma (*sponsalia*), evlenme (*matrimonium*), evlenmek için gerekli şartlar, evlenmenin hükümleri, evlilik bağının sona ermesi, boşanma (*divortium*), *dos* ve idaresi gibi önemli kurumların kendilerine özgü yapılarıyla Roma hukukundaki yeri incelenmiştir.

¹ Çalışmamızda değinilen Roma hukukundaki “geniş anlamda aile (*familia communi iure*)” ile ilgili olarak belirtmeliyiz ki Roma’da, aile babası (*pater familias*) öldüğünde, aile evlatları bundan böyle kendi hukuklarına tabi (*sui iuris*) olup ailede var olan erkek evlat sayısınca yeni aile doğmuş olurdu. Her bir erkek evlat, artık kendi ailesinin aile babası hâline gelirdi. Kız evlatlar ise aile babası öldüğünde aile kuramıyorlardı. Nitekim kız evlatların *pater familias* olabilmeleri mümkün değildi. Kız çocukların aile durumundaki en çarpıcı değişim ise aile babasının (*pater familias*’ın) ölümüyle kız çocukların baba hâkimiyetinden (*patria potestas*’tan) kurtulup önceden *alieni iuris* (baba hâkimiyetine tâbi) iken bundan böyle *sui iuris* (kendi hukuklarına tâbi) hâle gelmeleriydi. Bkz. MUIRHEAD, John Spencer: *An Outline of Roman Law*, William Hodge and Company Limited, London, 1947, s. 68; KARADENİZ ÇELEBİCAN, Özcan: *Roma Hukuku*, 18. Baskı, Turhan Kitabevi, Ankara, 2020, s. 158-159; SÜTKEN, Elvan: *Roma Hukuku’nda Şekil*, Doktora Tezi, Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eskişehir, 2010, s. 80 vd.; KARADENİZ, Özcan: “Aile (Roma Hukukunda)”, *Türk Hukuk Ansiklopedisi*, Cilt 1, Ankara, 1962, s. 456; SANFILIPPO, Cesare: *Istituzioni di Diritto Romano*, Decima Edizione, Rubbettino editore, Soveria Mannelli, 2002, s. 53.

² Roma hukukunda aile babası (*pater familias*), aile evlatları ve tüm ev halkı üzerinde her türlü yetkiyi sağlayan *patria potestas* denen sınırsız hâkimiyete sahipti. *Patria potestas*, Roma’da tek başına sadece aile babasının (*pater familias*’ın) sahip olduğu bir yetki idi. Geniş anlamdaki Roma ailesi, *Ius Civile*’ye göre hukuki bir sebebe dayanarak veya doğumla aynı baba hâkimiyetindeki bireylerden meydana gelen bir topluluktu. *Ius gentium*’a göre ise aile (*familia*), kan hısımlığı esasına dayanmaktaydı. Bkz. KARADENİZ, s. 457; GÜNAL, A. Nadi: “Roma Hukukunun Temel Kriterleri, Kavram ve Kurumları”, *Doğu Batı Düşünce Dergisi*, 2009, Sayı 49 (Romalılar I), s. 28; BERKİ, Şakir: “Roma’da Aile Hukuku”, *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 1957, Cilt 14, Sayı 1-4, s. 112 vd.; AYİTER, Kudret: *Roma Hukuku Dersleri Aile Hukuku*, 2. Baskı, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, Ankara, 1963 (Roma Aile Hukuku), s. 1-2; KASER, Max: *Roman Private Law*, (Transl.) DANNENBRING, Rolf, Butterword & Co. Ltd., Durban, 1965, s. 44; SÜTKEN, Elvan: “Roma Aile Hukukunda *Patria Potestas*”, *Anadolu Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 2019, Cilt 5, Sayı 1 (Patria Potestas), s. 71; BERKİ, Şakir: *Roma Hukuku*, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, Ankara, 1949, s. 141; SCHWARZ, Andreas: *Roma Hukuku Dersleri*, I. Cilt, (Çev.) RADO, Türkân, 7. Baskı, Doğan Kardeş Matbaacılık Sanayii A. Ş. Basımevi, İstanbul, 1965, s. 216 vd.; GUARINO, Antonio: *Dritto Privato Romano*, Dodicesima Edizione, Napoli, 2001, s. 542-543; SANFILIPPO, s. 153-154; MUIRHEAD, s. 68; SERİM, Gökçe: *Roma İmparatorluk Döneminde Aile Hukukuna İlişkin Düzenlemeler*, Lykeion Yayınları, Ankara, 2018, s. 14-15.

³ Roma’da geniş anlamda ailenin yani *familia communi iure*’nin tüm ev halkını, ortak atayı, ortak soydan gelen kimseleri, ayrıca ev birliği içindeki ortak malları (köleleri) içine alan oldukça kapsamlı bir kavram olduğunu belirtmekte fayda vardır. Geniş anlamda aile kavramını benimseyen bazı Roma hukukçularına göre Roma ailesinin temeli evlilik kurumuna dayandırılmazdı. Onlara göre *familia* kelimesi esasen, *pater familias*’ın (aile babasının) mutlak hâkimiyetini (*patria potestas*’ı) ve bu hâkimiyetin alanı olan ortak ev hayatını vurgulamaktaydı. Aile babasının idaresi altındaki aileye dâhil olan özgürler ve köleler, aynı babanın hâkimiyetinde olma sebebiyle söz konusu aile içinde adeta benzer konumdaydılar. Bkz. RADO BASMAN, Türkân: “Eski Roma Hukukunda Bazı Evlenme Şekilleri”, *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, 1942, Cilt 8, Sayı 1-2, s. 531-532; WATSON, Alan: *Society and Legal Change*, Second edition, Temple University Press, Philadelphia, 2001, s. 23-24; UMUR, Ziya: *Roma Hukuku, Tarihi Giriş, Kaynaklar, Umumi Mefhumlar, Hakların Himayesi*, Filiz Kitabevi, İstanbul, 1984, s. 374-375; KARADENİZ ÇELEBİCAN, s. 158-159; SÖĞÜTLÜ, Özlem: *Roma Özel Hukuku, Ders Kitabı*, 3. Baskı, Seçkin Yayıncılık, Ankara, 2022, s. 229-230; SELEK, Hulûsi: “Roma Hukukuna Göre Aile Mütessesesi”, *İzmir Barosu Dergisi*, 1936, Cilt 1, Sayı 5, s. 223; AYİTER, Roma Aile Hukuku, s. 42-43; PUGLIESE, Giovanni: “Roma Ailesine Tarihi Bir Bakış”, (Çev.) UMUR, Ziya, *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, 1956, Cilt 22, Sayı 1-4 (Roma Ailesi), s. 339; SÜTKEN, *Patria Potestas*, s. 76-77; KARADENİZ, s. 456; SAYIN KORKMAZ, Bengi Sermet: “Roma Aile Hukukunda Evlat Edinmenin Yeri ve Usulleri”, *Ankara Barosu Dergisi*, 2020, Cilt 78, Sayı 3, s. 54-55.

I. NİŞANLANMA (*SPONSALIA*)

Nişanlanma, Roma hukukçuları tarafından “evlenmeye ilişkin vaatte bulunma” olarak nitelendirilmiştir⁴. Nişanlanma, Roma ailesinin kurulması aşamasındaki birinci adım olarak nitelendiriliyordu. Nişanlanma, tüm yönleriyle incelendiğinde, Roma’da toplumsal açıdan önem taşıyan bir hukuki işlem olarak karşımıza çıkmaktadır. Ayrıca Roma hukukunda verilen söze büyük önem atfedilmesinden dolayı nişanlanmanın, ahlaki değerleri de yakından ilgilendirdiği kabul ediliyordu. Roma’da “*sponsalia*” kelimesi, nişanlanmaya karşılık gelirdi. Esasen *sponsalia*’nın, *stipulatio* ve *sponsio* sözcüklerinden oluştuğu bilinmekteydi. Roma’nın Klasik Öncesi Dönemi’nde şekle bağlı *sponsio* işlemiyle nişanlanma mümkündürdü. Aslen *ius civile*’ye ait şekli bir işlem olan *sponsio*, Roma’da aynı zamanda kefalet işleminin de en eski yapılış biçimiydi. *Sponsio*’yu formül olarak açmak gerekirse, soru olarak “*Spondes?*” ve buna yanıt olarak “*Spondeo*” kelimelerinden oluştuğunu ifade etmeliyiz. Yeri gelmişken belirtmeliyiz ki Roma’da Klasik Dönem’de, şekle bağlı olmayan bir işlemle nişanlanma mümkün hâle geldi. Şekle bağlı bir işlem olan nişanlanma, şekle bağlılığın şartı olan belli söz kalıplarını içererek, Klasik Öncesi Dönem’de, *stipulatio* yoluyla soru sorulması ve buna yanıt verilmesiyle meydana gelirdi. Soru ve cevap yoluyla, genel olarak nişanlanan kızın aile babası ve nişanlanan erkeğin aile babası (kızın ve erkeğin *pater familias*’ları) arasında nişanlanma tamamlanırdı. Günümüzdeki nişan yüzüğü takma adetine benzer şekilde, Roma’da nişanlıya halka vermek bir adetti. Roma’nın en eski devirlerinde, başka bir şey içermeyen sadece demir bir halka verilirdi. İsteğe bağlı olarak değişse de demir halka yerine MS II. yüzyılın sonlarından itibaren nişanlıya altın halka vermek adeti de yerleşmeye başlamıştı. Altın halka üzerine bazen nişanlanmaya ilişkin taahhüdü vurgulayan “*ama me, amate, bonam vitam*” vb. kelimeler yazılabiliyordu. Şöyle ki Roma’da *sponsio* ile nişanlanma gerçekleştirilir, nişanlanmak için taahhüt etme işlemi yapılmasının ardından erkek, nişanlandığı kıza bu halkayı verirdi. Öyle anlaşılıyor ki bu halka, nişanlanmaya ilişkin taahhüdün adeta delili niteliğindedir. Erkek nişanlanma sırasında halkayı nişanlısının parmağına bizzat takardı. Sonraki dönemlerde, erkek bu halkayı nişanlısına gönderme yolunu da seçebiliyordu. Sol elin parmaklarından dördüncüsü, adet gereği, bu halkanın takılması gereken yerdirdi. Hukukçular arasında, nişan halkası verme adetinin niteliğine ilişkin bazı görüş farklılıkları vardır. Hukukçuların bir kısmı, bunun sözleşmenin kurulabilmesi için şekle ilişkin bir şart olduğunu savunurken bir kısmı ise halkanın rehin niteliğini taşıdığını savunuyordu. Bunun yanında halka vermenin *sponsio*’ya kuvvet kazandıran bir bağlanma parası, başka bir deyişle pey akçesi niteliğinde olduğu görüşü MS II. yüzyılda ortaya atılmış ve bu görüş oldukça taraftar bulmuştu. Ancak nişan yüzüğü sadece erkek tarafından kadına verildiğinden ve verildikten sonra artık kadının malı sayıldığından, yüzüğün bağlanma parası kapsamında değerlendirilebileceği düşüncesine katılmamaktayız⁵.

⁴ D. 23.1.1: “*Sponsalia sunt mentio et repromissio nuptiarum futurarum.*”. D. 23.1.1: “Nişanlanma gelecekteki evlenmenin teklifi ve karşılıklı vaadidir”. Türk Medeni Kanunu’nun (TMK) 118. maddesi “Nişanlanma” başlığıyla düzenlenmiştir. TMK m. 118’in ilk fıkrasına göre “Nişanlanma, evlenme vaadiyle olur”. Günümüz hukukunda doktrinde nişanlanmanın çeşitli tanımları vardır. Bu tanımlardan birine göre “Nişanlanma, bir kadın ile bir erkeğin, ileride birbirleriyle evleneceklerini, karşılıklı olarak vaat etmeleridir”. Başka bir tanıma göre “... Nişanlanma, ileride birbirleriyle evlenmek isteyen ve evlenmeleri caiz olan ayrı cinsten iki kişinin, birbirlerine, bu konudaki iradelerini açıklama suretiyle, özel ailevi ilişkiler içine girmeleridir...”. Bkz. KOÇ, Nevzat: *Türk-İsviçre Hukukunda Nişanlanma Sözleşmesi*, Dokuz Eylül Üniversitesi Yayını, İzmir, 2002, s. 12. AKINTÜRK’e ve ATEŞ’e göre nişanlanma, ileride evlenmek niyetinde olan ayrı cinsten iki kişinin buna ilişkin iradelerini birbirlerine açıklamalarıdır. Nişanlanma, evliliğin ön şartlarından biridir. Nişanlanma, ileride evlenme niyetinde olan kişilerin birbirlerinin ve ailelerinin yaşam biçimlerini, alışkanlıklarını, geleneklerini tanıma olanağı sağladığı için evlenmeye hazırlık dönemi olarak nitelenebilir. Bkz. AKINTÜRK, Turgut / ATEŞ, Derya: *Türk Medeni Hukuku, Aile Hukuku, İkinci Cilt*, 23. Baskı, Beta Yayıncılık, İstanbul, 2021, s. 23 vd. *Dural / Ögüz / Gümüüş*’e göre ancak iki unsur varsa nişanlanmadan bahsedilebilir: İlk unsur, karşılıklı olarak evlenme vaadi söz konusu olmalıdır. İkinci unsur ise bu vaatte bulunanların ayrı cinsiyetten kişiler olmalarıdır. Bkz. DURAL, Mustafa / ÖGÜZ, Tufan / GÜMÜŞ, Mustafa Alper: *Türk Özel Hukuku Cilt III Aile Hukuku*, 17. Baskı, Filiz Kitabevi, İstanbul, 2022, s. 15. *Kılıçoğlu*’na göre nişanlılık ve nişanlanma kavramlarını birbirinden ayırt etmekte fayda vardır. Tarafların birbirlerine evlenme vaadinde bulunmaları “nişanlanma” olarak adlandırılırken tarafların evlenme öncesinde devam eden hukuksal durum ya da ilişkileri ise “nişanlılık” olarak adlandırılır. Bkz. KILIÇOĞLU, Ahmet M.: *Aile Hukuku*, 4. Baskı, Turhan Kitabevi, Ankara, 2019, s. 9-10.

⁵ BURDICK, William Livesey: *The Principles of Roman Law and Their Relation to Modern Law*, Lawyers Co-operative Pub. Co., New York, 1938, s. 219; KOSCHAKER, Paul: *Modern Özel Hukuka Giriş Olarak Roma Özel Hukukunun Ana Hatları*, (Çev.) AYİTER, Kudret, Dokuz Eylül Üniversitesi Hukuk Fakültesi Döner Sermaye İşletmesi Yayınları, İzmir, 1993, s. 300; SOMER, Pervin: “Dar Anlamda Aile Hukukunun Esasları”, *T.C. Maltepe Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 2002, Cilt 1, Sayı 2, s. 155; SCHULZ, Fritz: *Classical Roman Law*, Oxford Clarendon Press, Oxford, 1969, s. 109; RADO BASMAN, s. 537-538; TALAMANCA, Mario: *Elementi di Diritto Privato Romano*, Giuffrè Editore, S.p.A, Milano, 2001, s. 75; TAHIROĞLU, Bülent / ERDOĞMUŞ, Belgin: *Roma Hukuku Meselerleri*, Filiz Kitabevi, İstanbul, 1996 (Roma Hukuku Meselerleri), s. 205-206; SERİM, s. 32.

Roma'da adet olduğu üzere, evlenmeden önce, evlenme niyeti olan kadın ve erkeğin, karşılıklı olarak evlenme vaadinde bulunarak nişanlanmaları şarttı. Nişanlanmanın, evlilik teklifine karşılık geldiği düşüncesi hâkimdi⁶. Aile babası, gelecekteki evlilik için kızını *sponsio* ile gerçekleşmesi beklenen evlilikteki kocasına, bazen de onun aile babasına vaadedirdi. Klasik Öncesi Dönem'de, önceden belirlenmiş olan sorunun sorulması ve bu sorunun tam karşılığı olan yanıtın verilmesi şartıyla meydana gelen *sponsio*, açıkça görüldüğü üzere, şekle bağlı bir törendi. "*Sponsa*" nişanlanacak kadın için kullanılan terimdi. Nişanlanacak erkeğe "*sponsus*" denirdi. *Sponsalia*, üzerinde durduğumuz vaade karşılık gelen terimdi⁷. Hukuk düzenince geçerli kabul edilen bir neden olmaksızın nişanlanma vaadini yerine getirmeyen, yani evlenmenin gerçekleşmemesine sebep olan taraf, bu sebeple Klasik Öncesi Dönem'de tazminat ödemekle yükümlü kılınabilirdi. Roma hukuku kaynaklarından⁸ edinilen bilgiler doğrultusunda, Klasik Dönem'de nişanlanmanın gerçekleşmesi için tarafların hazır bulunmamasına rağmen rızalarının var olmasının hukuk düzenince yeterli görüldüğünü önemle vurgulamak gerekmektedir. Klasik Dönem'e ilişkin olarak tarafların irade beyanları değerlendirildiğinde, nişanlanmanın gelecekte yapılması istenen evlilik sözleşmesi için tarafların karşılıklı rızalarının uyuştugu (*consensus*'un sağlandığı) anlamına da geldiği vurgulanmalıdır. Klasik Dönem'den başlayarak irade beyanlarının şekle bağlı olmasına gerek duyulmuyordu. Bunun yanında eğer taraflar isterlerse nişanlanma iradelerini karşılıklı beyan etmek için sözlü, yazılı, örtülü, açık irade beyanı şekillerinden birini tercih edebilirlerdi. Roma Hukuku kaynakları incelendiğinde şu sonucu çıkarmak mümkündür ki⁹ Klasik Dönem'den başlayarak nişanlanma sürecinde evlilik sözleşmesini ilgilendiren bir ceza şartı eklenmesi artık geçersiz olacaktı. Nitekim evliliğin cezai bir şartla ile ilişkilendirilmesinin şerefli bir durum doğurmayacağı anlayışı artık hâkimdi. Klasik Dönem'de hukuki düzenlemelerde, evlenecek kız ve erkek için yaş sınırlandırması yapılmamıştı. Ancak bu kimselerin nişanlandıklarını anlamaları hukuken şarttı. *Iustinianus* Dönemi'nde ise nişanlanan kişiler için yedi yaşını doldurmuş olma şartı aranmaktaydı¹⁰.

Baba hâkimiyeti (*patria potestas*) altındaki nişanlanacak kız ve erkek için aile babasının rızasının bulunması şartı getirilmişti. Ayrıca erkek aile evladının kendisinin nişanlanmaya rızasının bulunması şarttı. Klasik Öncesi Dönem'de, kız aile evladının kendisi bakımından rızasının bulunması şartı yoktu. Nişanlanırken kız aile evladı susmuşsa bu davranışı rızasının varlığına işaret eder, ikrar olarak kabul edilirdi. *Iustinianus* Dönemi'nde, kötü ahlaklı bir erkek ile nişanlanması söz konusu olan kız aile evladı, nişanlanmasında mahsur görmeyen aile babasının iradesine itiraz etme hakkını elde etti. Kanımızca kız evladın bu hakkı elde etmesi, hukukun gelişimine paralel olarak, beyan edilen iradeye hukuk düzeni tarafından verilen önemin artmasının bir sonucudur. İlerleyen zamanda da aile evladı erkeğe nişanlanması için aile babası açıkça rıza göstermeliydi. Eğer aile evladı kız ise kızın aile babasının açıkça nişanlanmaya itiraz etmemiş olması aranıyordu¹¹.

Nişanlılardan birisi evlenmek istemediğini beyan ederse veya nişanlı kız ve erkeğin ikisi de karşılıklı olarak artık evlenmeye dair rızalarının olmadığını, yani gelecekteki evliliği artık istemediklerini beyan etmeleri nişanın bozulmasına yol açardı. Nişanın bozulmasına ilişkin bu durum, Roma'da *repudium* olarak ifade edilirdi ve şekle bağlılık arz etmezdi. Hukuki gelişimin önemli aşamalar katettiği Klasik Dönem'de aile birliğine son derece önem veren Romalılara göre, evlilik birliğinin zorlamayla oluşması ya da taraflarca gerçekten istenmeden yapılan evlilikler, kanımızca, ailelerin yapısını temelden sarsacağı şüphesiyle hoş

⁶ GRUBBS, Judith Evans: *Women and the Law in the Roman Empire*, Taylor & Francis Books Ltd., New York, 2002, s. 88.

⁷ VOLTERRA, Edoardo: *Ricerche Interno Agli Sponsali in Diritto Romano*, Industria Tipografica Romana, Roma, 1932, s. 5-6; İPEK, Nurcan: "Roma Hukukunda Nişanlanma (*Sponsalia*)", *Belgin Erdoğan'a Armağan*, Der Yayınları, İstanbul, 2011, s. 114-115; SERİM, s. 30.

⁸ D. 23.1.4: "Nişanlanma için tarafların karşılıklı rızalarının uyuşması yeterlidir...". Ayrıntılı bilgi için bkz. IUSTINIANUS: *The Digest of Justinian*, (Ed.) MOMMSEN, Theodor / KRUEGER, Paul / WATSON, Alan: Pennsylvania Press, Philadelphia, 1985, s. 656.

⁹ D. 45.1.134: "... nitekim evlilik ile ceza arasında ilişki kurmak şerefli bir hal sayılmaz...". Ayrıntılı bilgi için bkz. IUSTINIANUS, s. 674.

¹⁰ DI MARZO, Salvatore: *Roma Hukuku*, (Çev.) UMUR, Ziya, 2. Baskı, İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1959, s. 180; MUIRHEAD, s. 74; TAHİROĞLU / ERDOĞMUŞ, *Roma Hukuku Meseleleri*, s. 205-206; BONFANTE, Pietro: *Istituzioni di Diritto Romano*, Giuffrè Editore, Milano, 1987, s. 160-161; RADO BASMAN, s. 537.

¹¹ DI MARZO, s. 180-181.

karşılanmazdı. Klasik Sonrası Dönem’de ise hukuksal bir neden ileri sürülmeksizin makul bir süre içinde nişanlı çift evliliğe yanaşmaz, evlilik gerçekleştirilmezse nişanın bozulması gerekirdi. Bunun yanında nişanlıların evlenmesini engelleyen bir sebebin ortaya çıkması veya nişanlıların başına gelebilecek ölüm olayı da nişanlanmanın sona ermesi sonucunu doğururdu. Gerçekleşme tarihinden başlayarak iki sene zarfında evlilikle sonlanma şartıyla nişanlanma, evlilikte karı kocanın sahip olduğu bazı ayrıcalıkları nişanlı çiftte de sağlamaktaydı. Hediyelere ilişkin olarak ise nişanlılık sona ererse, kusur olmadıkça, hediyelerin kusuru olmayan tarafça geri istenebileceğini ifade edebiliriz. Klasik Sonrası Dönem’de, nişanlılıkta verilen hediyelerin evlenme niyeti ve şartı ile verildiği, evlenmeye kusurlu davranışlarıyla engel olan tarafın vermiş bulunduğu hediyeleri geri isteyemeyeceği kuralı uygulanmaya başladı. Nişanlılığın sona erme nedeni ölüm olduğunda ise -nişan Roma geleneklerine uyulup buse ile gerçekleştirilmişse- erkeğin kıza verdiği hediyelerin yarısı sağ kalan nişanlıya bırakılırdı, kızın erkeğe verdiği hediyeler ise mutlaka geri verilirdi. Nişanlılığın sona ermesi hâlinde değerlendirilmesi gereken diğer bir konu da Roma’da *arrha sponsalicia* olarak bilinen bağlanma parasının (pey akçesinin) akıbetidir. Nişanlanma sürecinde bağlanma parası vermek, Roma hukukunun Klasik Sonrası Dönem’de Doğu eyaletlerinde uygulanan hukuktan etkilenmesinin sonuçlarından birisi olarak karşımıza çıkar. Bağlanma parası (*arrha sponsalicia*), Roma’da, nişanlanmadan serbestçe dönme fikrinden nişanlıları caydırma fonksiyonu itibarıyla, muhtemelen, bir aile hukuku kurumu olan nişanlanmayı koruma altına alma düşüncesi ile kullanılmıyordu. Nişanlı çiftlerin karşılıklı bağlanma parası vermesiyle karşılıklı evlenme taahhütleri güvenceye kavuşturulmuş oluyordu. Bağlanma parası, kadının getirdiği *dos* kapsamında ya da kocanın evlenmeden önce nişanlanma sürecinde yaptığı bağışlamalar kapsamında verilebilmekteydi. Bağlanma parası, nişanlanma sona ererse bu parayı alan tarafta kalıyordu. Bazı Roma hukuku kaynaklarından anlaşıldığı üzere, bağlanma parasını vermiş ve evlenme taahhüdünü yerine getirmemiş olan nişanlı taraf, hem verdiği bağlanma parasını kaybediyor hem de önceden kendisine diğer nişanlının vermiş olduğu bağlanma parasının dört katını iade etmek zorunda kalıyordu. *Iustinianus* Dönemi’nde ise şartlar oluşmuşsa, bağlanma parasını veren taraf için dava yoluyla (*actio ex sponsu*) bağlanma parası verilen nişanlıdan bu paranın iki katını isteyebilme hakkı doğmaktadır¹².

Roma’da evlenmek için engel teşkil eden nedenler aynı zamanda nişanlanma için de engel teşkil etmekteydi. Örneğin akıl hastalığı, evlenmeye engel olduğu gibi nişanlanmaya da engeldi. Vasi ve vesayeti altındaki kızın nişanlanması da evlenmesi de yasaktı. Ergenlik yaşına gelmemiş küçükler nişanlanabilirdi. Bu durumda on iki yaşını doldurmamış olan kızlar ile on dört yaşını doldurmamış olan erkeklerin nişanlanmalarına hukuken engel yoktu. *Iustinianus* Dönemi’nde ise nişanlanabilmek için çocukluk döneminin sonu kabul edilen yedi yaşını doldurma şartı konmuştu¹³. Nişanlıyken, bu durumu hukukun ve Roma adetlerinin gerektirdiği şekilde sonlandırılmadan bir başkasıyla nişanlananların belli hakları kısıtlanıyor, ayrıca bu kimseler şerefsiz ilan ediliyorlardı. Bunun yanında nişanlılar bazı yasaklara uymak zorundaydılar. Örneğin bir kimse, kendi nişanlısının babasının aleyhine veya kızının nişanlısının aleyhine tanıklık yapmaya mecbur bırakılamaz, yani zorlanamazdı. Nişanlılık, nişanlı çiftlerin birbirlerinin anne ve babasıyla evlenmelerine de engeldi. Diğer bir yasak ise *dos* ile ilgili olarak karşımıza çıkmaktadır. Şöyle ki nişanlanan kız *dos* vermişse nişanlı erkeğin verilen şeyi satması yasaktı. Bunların yanında nişanlı çiftte birtakım haklar tanınmaktaydı. Şöyle ki nişanlanan erkek, nişanlısı hakarete ya da benzer bir haksız fiile uğrarsa kendisi harekete geçerek dava açabilirdi. Nişanlanmaya bağlanan hukuki sonuçlardan birisi de nişanlı erkeğin ihaneti zina suçu olarak değerlendirilmezken, nişanlanmış bulunan kızın ihanetinin zina suçu iddiasıyla nişanlısı olan erkek tarafından öne sürülebilmesiydi. Nişanlıların birbirlerine destek olmalarını ve yardım etmelerini hukuk düzeni desteklerdi, şöyle ki nişanlılar bağışlama yasağı kapsamı dışında tutulmuştu. Nişanlı birinin kendi nişanlısını öldürmesi ya da nişanlısının anne veya babasını öldürmesi, yine bir kimsenin müstakbel damadını veya gelinini öldürmesi, hukuk düzeni tarafından bir kimsenin kendi anne veya babasını öldürme suçuyla eşdeğer varsayılarak, aynen cezalandırılmaktaydı¹⁴.

¹² DI MARZO, s. 182; EMİROĞLU, Haluk: *Roma Hukukunda Kadının Durumu*, Sözkese Matbaası, Ankara, 2003, s. 39-40; TAHİROĞLU / ERDOĞMUŞ, *Roma Hukuku Meseleleri*, s. 207; RADO BASMAN, s. 538-539.

¹³ SOMER, s. 156; İPEK, s. 121; GRUBBS, s. 88.

¹⁴ DI MARZO, s. 181-182; İPEK, s. 124 ve 126; SOMER, s. 157.

II. EVLENME (*MATRIMONIUM*)

Roma hukukunda evlilik, basit ve özel bir sözleşmeyle yaratılan hukuki durum olarak nitelendirilebilir. Roma'da evlenen kadın ile erkek, hayatta oldukları sürece birbirine bağlı kalacakları konusunda anlaşmış ve bu hukuki birlikteliğe dâhil olmuşlardır¹⁵. Roma hukuku kaynaklarının çoğunda, Roma ailesinin oluşumunda evlilik kurumunun son derece önem taşıdığına yer verilmiştir. Bu sebeple Roma'da hukuk bilimiyle uğraşanlar, evlenme üzerinde özenle durmuşlar ve kusursuz olarak nitelenebilecek evlenme (*matrimonium*) tanımı yapmışlardır¹⁶. Bu kuruma dikkate değer şekilde önem yüklenmesinin temelinde yatan, evliliğin soyun devam etmesini temin etmesi için zaruri olduğunun düşünülmesidir. Örneğin, hukuki düzenlemelerden *Lex Iulia*'da belirtildiği üzere, yirmi beş ve altmış yaş aralığındaki bütün erkekler ile yirmi ve elli yaş aralığındaki bütün kadınlar evlenmek ile yükümlüydüler. Önceki evlilikleri boşanma ya da eşlerinin ölümü sebebiyle sona ermiş bile olsa bu yaşlardaki kadınların ve erkeklerin, soyun devamı için yeni evlilikler yapması beklenirdi. Evlenmemiş kimseler yani *coelibes* açısından mameleke ilişkin konularda sorunlar vardı. Şöyle ki bunlara mamelek vasiyet edilemiyordu. Yine bu kanuna göre evli olup da çocukları olmayanlar, miras elde etme söz konusu olduğunda kendilerine vasiyet edilenin ancak yarısını alabiliyorlardı¹⁷. Evliliğin ahlaki açıdan da büyük değer taşıdığı düşünülüyordu, bu kurum Roma'da ilahi nitelik taşıyan bir sözleşme niteliğine bürünmüştür. Nitekim evlilik kutsal kabul edildiğinden, örneğin, Klasik Öncesi Dönem'de evliliğin asla bozulması istenmez, buna yönelik düzenlemeler yapıldı. Ayrıca Roma adetleri, bir kadının zor kullanılarak kaçırılması sonucunda söz konusu olan yersiz, kötü durumu dahi sonradan ayinlerle yapılan bir evlenme töreniyle meşru hâle getirip geçmişte meydana gelen uygunsuz durumu düzeltme eğilimindeydi. Roma'nın en önceki devirlerinde, her ailenin kendine özgü tanrıları ve dolayısıyla ayrı dini vardı. Evlilik törenleri ayinler eşliğinde, başka bir deyişle ilahi unsurlarla donatılmış şekilde yapıldı. Aynı zamanda dini birlik niteliği taşıyan ailelere yeni bir kimse girdiğinde, o kimsenin bundan böyle yeni ailesinin dini birliğine dâhil olduğu kabul ediliyordu. O hâlde evlenmekle kadının kocasının ailesine dâhil olması, dolayısıyla kocasının ailesinin inandığı dine girmesi kutsal sayıldığından, bu aile ve din değiştirme eylemi törenlerle yapılmalı, meşrulaştırılmalıydı.

Yaptığı evlilikle artık kocasının ailesinin bir ferdi hâline gelen kadın, yeni aileye dâhil olana dek kendi evinde yer alan ateş yanan mabet önünde kendi eski ailesinin inandığı din için ibadet ederken artık sadece kocasının ailesinin evindeki ateş yanan mabet önünde kocasının ailesinin dini için ibadet edip yeni üyesi olduğu ailenin katıldığı dini merasimlere katılmalıydı. Evlilik birliği içinde doğacak çocuklardan bahsetmek gerekirse, çocuklar da kadının üyesi olduğu yeni ailenin, yani kocasının ailesinin inandığı dinin gerektirdiklerini yapmalı, kadının girmiş olduğu bu yeni dinin törenlerine katılmalıydılar. Kadın, kocasının yaşadığı evde yeniden doğmuş gibi kabul ediliyordu. Dolayısıyla o ana dek kadın kendi babasının hâkimiyetindeyken artık bu durum sona eriyordu. Bundan böyle kadın, eğer kocası aile babası (*pater familias*) ise onun, değilse kocasının aile babasının hâkimiyeti altına giriyordu. Kocasını aile babası olan kadın, onun kızı kabul edilirken kocası aile babası hâkimiyeti altında olan kadın ise kocasının kız kardeşi olarak kabul ediliyordu¹⁸. Evlilik töreni, kadının müstakbel kocasının evine getirilmiş olması şartıyla, müstakbel koca yokken de yapılsa geçerli sayılırdı¹⁹.

Roma'da Klasik Öncesi Dönem'de *manus* adlı işlem, evlenen kadını kocasının ailesine dâhil etmek amacıyla yapıldı. Genellikle *manus*, evlenen kadının üzerinde hâkimiyet kurmak olarak ifade

¹⁵ BIERKAN, Andrew T. / SHERMAN, Charles P. / STOCQUART, Emile: "Marriage in Roman Law", *The Yale Law Journal*, 1907, Cilt 16, Sayı 5, s. 304; GÜNEŞ CEYLAN, Seldağ: *Roma Hukukunda Evlenme (Matrimonium)*, Yetkin Yayınları, Ankara, 2010, s. 55; TAMER, Diler: *Roma Hukuku Cilt 1*, Legal Yayıncılık, İstanbul, 2020, s. 102; HONIG, Richard: *Roma Hukuku Dersleri*, (Çev.) TALİP, Şemseddin, Ahmed İhsan Matbaası Ltd., İstanbul, 1935, s. 161.

¹⁶ PARIBENI, Roberto: *Roma Ailesi*, (Çev.) TALİP, Şemseddin, A. İhsan Basımevi, İstanbul, 1935 (Roma Ailesi), s. 35.

¹⁷ KASER, s. 243; SOMER, s. 172.

¹⁸ PARIBENI, *Roma Ailesi*, s. 36-37.

¹⁹ RADIN, Max: "A Glimpse of Roman Law", *The Classical Law Journal*, 1949, Cilt 45, Sayı 2, s. 75; BIERKAN / SHERMAN / STOCQUART, s. 303.

ediliyordu. Evlenen kadının, kocasının ya da onun aile babasının hâkimiyeti altına girebilmesi için yapılması söz konusu olan hukuki işlem Roma’da *conventio in manum* idi. Roma hukukçularından bazıları, “*conventio in manum*”un aslında *manus* işlemi yerine kullanılan teknik bir terim olduğu görüşünü benimsemişlerdi. Özel hukukun kapsamındaki bazı tipik işlemlerle *conventio in manum*’un yapılması mümkündü. Bahsedilen işlemler şöyle sıralanırdı: *confarreatio*, *usus*, *coemptio*. *Confarreatio* ve *coemptio* şekle bağlı, törenli işlemlerdi ancak *usus* şekle bağlı değildi. *Manus* ve evlilik birbirinden farklı işlemlerdi. Evliliği esasen meydana getiren *consensus* (evlilik sözleşmesi için tarafların karşılıklı rızalarının uyuşması) idi²⁰.

Confarreatio, Roma’da *manus* ile yapılan evlilikler incelendiğinde, evlenme şekilleri içinde tarihsel olarak en önce kullanımda olanıdır. *Confarreatio*, kullanımda olduğu devirde toplumun üst tabakası tarafından tercih edilmekteydi. *Confarreatio*’nun evlenme şekilleri içinde öne çıkan meşhur özelliği, diğerlerine nazaran baştan sona tümüyle Roma toplumuna özgü oluşuydu. Belirtilen sebeplerden dolayı son derece önem taşıdığı ortada olan *confarreatio*’nun belli şekli şartlara uyularak törenler zinciri eşliğinde yapılması gerekiyordu. *Confarreatio*’nun bu çalışmada *usus* ve *coemptio*’ya göre daha ayrıntılı incelenmiş olmasının sebebi, evlenme şekilleri arasındaki bu özel yeridir²¹.

Confarreatio usulüne göre evlilik töreni, hem dini nitelik hem de hukuki değer taşıyordu. Kutsal olarak nitelenen *confarreatio*’ya dair işlem, on adet tanık huzurunda gerçekleştirilirdi²². *Confarreatio* usulüne göre evlilik töreni, diğer evlenme şekillerindeki törenlerden daha fazla dinsel nitelik taşıyordu. Yine de umumi mabede gidilmesine gerek duyulmadan veya din adamlarına başvurmaksızın, sadece evlenecek kızın ve erkeğin akrabalarının eşliğinde, çiftin kendi ailelerine ait evlerin mabedinin önünde *confarreatio* yapılırdı²³. Evlenecek kız, genelde baba hâkimiyeti altında bulunduğundan, sadece kızın aile babası onu hâkimiyeti altından çıkartabilirdi. Kızın aile babası onu kendi hâkimiyetinden çıkarttığına, aynı zamanda kız o zamana değin üyesi olduğu evlenmeden önceki ailesinden ve de bu eski ailesinin dini birliğinden de çıkartılmış olacaktı. *Confarreatio* usulüne göre evlenmede üç aşamalı dinsel tören yapılmaktaydı: Törenin ilk aşamasında hem evlilik sözleşmesi yapılır hem de kız *traditio* ile kocasına teslim edilirdi. Bundan sonraki aşamada kız, kocasının yaşadığı eve götürülürdü (*deductio in manum*). Son aşamada koca, karısını kendi evinde kabul ederdi. Dinsel törenin ilk aşaması kızın kendi aile babasına ait evde başlardı. Sabah erken saatlerde kuşların nasıl uçtuğu izlenir, bundan olumlu çıkarım elde edilirse, bu durum törene davetli kimselere duyurulurdu. Hemen bundan sonra ayın başlar, evdeki ocakta dualarla Jupiter için koyun kurban etme ritüeli gerçekleştirilirdi. *Patria potestas* yani baba hâkimiyeti gereğince, kızın önceki ailesi ile olan bağı hemen kesilmeli, kocası aile babasıysa, *manus*’lu evliliklerde bundan böyle kız üstünde hâkimiyetini ve himaye yetkisini sürdüreceği kabul edilen kocasına *traditio* işlemi ile derhâl teslim edilmeliydi. Eğer kızın kocası aile evladiysa kız, aynı şartlarda kocasının aile babasına teslim edilmeliydi²⁴. Geleneklere göre evlilik töreni mutlak surette yapılmalı, hiçbir aşama ihmal edilmemeliydi. Romalılar, törenin dinsel niteliğinin evlilik kurumunu meşrulaştırdığı ve ona hukuki boyut getirdiği düşüncesindeydiler. Roma’da hukuki birliktelikleri *concubinatus*’dan ayıran ölçüt, diğer bir deyişle sadece hukuki birliktelikler için şart koşulan nokta, evlenecek kadın ve erkeğin rızalarının karşılıklı uygun olması yani *consensus* yanında, hem *manus*’lu hem

²⁰ KASER, s. 239-240 ve 245; TAHİROĞLU, Bülent / ERDOĞMUŞ, Belgin: *Roma Hukuku Dersleri*, 15. Baskı, Der Yayınları, İstanbul, 2021 (Roma Hukuku Dersleri), s. 171; TALAMANCA, s. 73; MANSFIELD, Edward D.: *Legal Rights, Liabilities and Duties of Women*, John P. Jewett & Co., 1845, s. 48; AYİTER, Kudret: *Klasik Roma Hukukunda “Dos”un Tesisi*, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, Ankara, 1958 (“Dos”un Tesisi), s. 10; BONFANTE, s. 127-128; KAYAK, Sevgi: “Roma Hukukunda Aile Kurumu”, *Hacettepe Hukuk Fakültesi Dergisi*, 2018, Cilt 8, Sayı 2, s. 261; SOHM, Rudolf: *Institutes, a Textbook of the History and System of Roman Private Law*, Clarendon Press, Oxford, 1892 (Roman Private Law), s. 453-454; SAYIN KORKMAZ, s. 68-69; SERİM, s. 49; SÜTKEN, *Patria Potestas*, s. 86-87.

²¹ FRIER, Bruce W. / MCGINN, Thomas A.J.: *A Casebook on Roman Family Law*, Oxford University Press, New York, 2004, s. 54.

²² KASER, s. 245; TAMER, s. 103; WATSON, Alan: “Roman Private Law and the Leges Regiae”, *The Journal of Roman Studies*, 1972, Cilt 62, s. 103.

²³ PARIBENI, Roberto: “Roma Hukukunda Aile Kurumu”, *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, 1935, Cilt 1, Sayı 1 (Aile Kurumu), s. 94.

²⁴ PARIBENI, *Roma Ailesi*, s. 37-38.

de *manus*'suz evliliklerde aynı şekilde, geleneklere uygun olarak dinsel törenin ve ayrıca düğün töreninin yapılmasıydı. Gelinin kocasının evinde dini törenle takdimi ile evliliğin artık başlamış olduğu kabul edilmekteydi. Söz konusu takdim, Roma'da *deductio in donum mariti* olarak ifade edilirdi. Kadının, kocasının evinde, kocası tarafından kabul edilmesiyle evlenme töreni sona ererdi²⁵.

İlk dönemlerde uzun süre kullanılmış olan *confarreatio* usulünde, gelin adayının iradesini önemsemeden evlenme işlemine girişilmesi, kendine özgü mantık yapısına sahip olan, hukuk dünyasında doğruluk ile iyiniyet ilkelerini benimseyen ve insani hisleri gözetmekte olan Roma'nın düşünüş yapısı ile uyumsuzdu. O nedenle zamanla evliliği güçlü temellere dayandırmak amacıyla, erkek ve kadının her ikisinin de rızalarının yanında, ayrıca evlenecek kadın ve erkek üzerinde hâkimiyet sahibi olacak aile babasının rızalarının var olması şart hâline geldi.

Esasen hukuki birliktelik niteliğini taşıyan evliliği, başka tür birliktelikten²⁶ ayıran en önemli nokta, tarafların evlenerek birbirinin karısı ve kocası olmak niyetine sahip olmalarıydı. Kadın ve erkeğin evlenerek birbirlerinin karısı ve kocası yani eşi olmaya ilişkin bu istek ve iradeleri, kadın ve erkeğin gerçekleştirmek istedikleri söz konusu evlilik sözleşmesi için rızalarının karşılıklı olarak uyuştuğunu yani *consensus*'un sağlandığını gösteriyordu²⁷. Başka bir deyişle evlenecek erkek, kendi mevcut durumunun müstakbel karısı açısından da geçerli olabilmesini istemekte, onun kendisinin eşi olmasını uygun görmektedir. Üzerinde durduğumuz niyet unsuru, Roma hukuku kaynaklarında *affectio maritalis* olarak yer etmiştir. Bahsetmiş olduğumuz *affectio maritalis*, Roma'da evlilik kurumunun subjektif unsuruyken evlilik şerefi olarak ifade edebileceğimiz *honor matrimonii* objektif unsurdur. *Honor matrimonii* toplumda karı koca statüsünde bulunmayı gerektirmekteydi²⁸. Roma'da İmparatorluk Dönemi'nde oluşturulmuş ve günümüze ulaşmış olan bazı kaynaklarda, müstakbel karı ve kocanın evlenmek için açık şekilde irade beyanında bulduklarına, böylelikle tarafların rızalarının karşılıklı olarak uyuştuğuna yer verilmiştir. *Plutark*'ın belirttiği üzere, gelini kocasına ait eve getirenler, bundan sonra oturacağı bu eve girmesinden hemen önce geline belli bazı sözcüklerden oluşan şu formülü müstakbel kocasının duyacağı şekilde söylettiriyorlardı: “*Ubi tu Gaius, ego Gaia*”. Bu şu anlama gelmekteydi: “Senin *Gaius* olduğun yerde ben de *Gaia*'yım”.

Bahsedilen belli kalıptaki sözleri söylemek adeti ve zorunluluğu, Roma'da evliliğe ve ailenin oluşumuna ne kadar önem verildiğinin, çalışma konumuzda ele alındığı üzere, ayrı bir kanıttır. Evlenecek kız kocasına söylediği “*Ubi tu Gaius, ego Gaia*” sözleriyle aynı zamanda, o zamana kadar birlikte yaşadığı ailesinden ve kendi aile babasının himayesinden ve hâkimiyetinden ayrılmakta kararlı olduğunu, bundan böyle kocasının hâkimiyetine girmek istediğini açık bir şekilde beyan etmiş oluyordu. Elbette ki bu açık irade beyanı, müstakbel kocası aile evladı ise, gelinin de kocasının babasının hâkimiyetine girmeye kararlı olduğu anlamını taşırdı. Gelinin kocasının ya da onun babasının hâkimiyeti altına girmeye razı olduğununun diğer göstergesi ise mihrap huzurundaki *dextrarum iunctio* ifadesi ile

²⁵ BIERKAN / SHERMAN / STOCQUART, s. 304; RADO BASMAN, s. 542; BERGER, Adolf: Encyclopedic Dictionary of Roman Law, *Transactions of the American Philosophical Society*, 1953, Cilt 43, Sayı 2, s. 427.

²⁶ Diğer birliktelikler ifadesiyle işaret edilen özellikle *concubinatus*'tur. *Concubinatus*, kadın ile erkeğin evliliğe çok yaklaşır hâlde, sürekli beraber yaşamalarıdır. *Ius Civile*'nin geçerli bir evlilik olarak görmediği, ilerleyen zamanda da asla gerçek bir evliliğin hükmünde olmayan *concubinatus*'un uygulamada olmasının sebebi, evlenmeyip beraber yaşayanların karşılaşacağı her türlü yaptırımın önlenmesine yaramasıdır. Bkz. DE MONTMORENCY, James Edward Geoffrey: “The Registration of Marriage Under Mediaeval Roman Law”, *Journal of the Society of Comparative Legislation New Series*, 1914, Cilt 14, Sayı 2, s. 390; SÖĞÜTLÜ, s. 246-247; GÜNEŞ CEYLAN, s. 81; AYİTER, *Roma Aile Hukuku*, s. 6 vd.; SERİM, s. 85-86; OĞUZOĞLU, Cahit: *Roma Hukuku*, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, Ankara, 1959, s. 102-103.

²⁷ DI MARZO, s. 177; GÜNEŞ CEYLAN, s. 60; BIERKAN / SHERMAN / STOCQUART, s. 303. Günümüz hukukunda da evlenecek kadın ve erkeğin rızalarının karşılıklı olarak uyuşması, evlilik sözleşmesinin kurucu unsurlarındandır. Bkz. SCHWARZ, Andreas: *Aile Hukuku I*, (Çev.) DAVRAN, Bülend, Ülkü Matbaası, İstanbul, 1942, s. 102 ve s. 104; ÖZTAN, Bilge: *Aile Hukuku*, 6. Baskı, Turhan Kitabevi, Ankara, 2015, s. 158-159.

²⁸ PUGLIESE, Giovanni: *Istituzioni di Dritto Romano Sintesi*, Seconda edizione, G. Giappichelli Editore, Torino, 1998, s. 251 ve 253; TREGGIARI, Susan: *Roman Marriage*, Oxford University Press, London, 2002, s. 54; TALAMANCA, s. 77-78; SÖĞÜTLÜ ERİŞGİN, Özlem: “Roma Toplumunda Kadının Konumu”, *İnönü Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 2013, Cilt 4, Sayı 2, s. 10; GÖNENÇ, Fulya İlçin: *Roma Hukukunda Kadın*, On İki Levha Yayıncılık, İstanbul, 2010 (Roma Hukukunda Kadın), s. 87-88; BIERKAN / SHERMAN / STOCQUART, s. 304; SOMER, s. 160; KAYAK, s. 259-260; DONAHUE, Jr. Charles: “The Case of the Man Who Fell into the Tiber: The Roman Law of Marriage at the Time of the Glossators”, *American Journal of Legal History I*, 1978, Cilt 22, Sayı 1, s. 6 vd.

anılan evlenme töreniydi. Dua ve ilahilerin okunduğu bu törenle, düğün alayı gelini kocasının evine götürürdü. Gelinin kocasına teslimi ise *traditio* ile yapılırdı. Törende şenlik içinde çocuklar, adetler gereği, “*Sperge, marite, nocet!*” şeklindeki belli söz kalıplarını dile getirerek evlenen erkektek ceviz isterlerdi. Gelin, anne ve babası, üç genç ve meşaleler taşıyan yakınlarının oluşturduğu düğün alayıyla beraber, akşam karanlığında kocasının evine (bundan böyle evli çiftin birlikte oturacağı eve) vardığında, geline su ile ateş sunarlardı. Ardından zeytinyağının gelin tarafından kapı eşliğine dökülmesi ve kapı tokmağı üzerine yün sarma adeti gerçekleştirilirdi. Bu adet yerine getirilirken de önceden belirtilen “*Ubi tu Gaius, ego Gaia*” sözleri gelin tarafından söylenmeliydi. Sonrasında, bir eski zaman geleneği olan, evlenecek erkeğin evleneceği kızı kaçırma olayı canlandırılmasına sıra gelir ve kocası, gelini kollarıyla kavrayıp kaldırarak kapı eşliğinden içeriye geçirirdi. Koca eşliğinde eşikten geçişin sebebi, gelinin tam yeni evine ve hayatına girerken takılmamasını, düşmemesini sağlamaktı. Esasen buradaki inanış, evlenen kadının eve girerken ilk adımını güvenle atması ve böylece evlilik boyunca her şeyin engelsiz, yolunda gitmesiydi. Bundan sonra ise törenle yeni evlenmiş olan kadın, kocasıyla yaşayacağı bu evde yanmakta olan, hatta kaynaklarda genellikle hiç sönmediğine ilişkin bilgiler bulunan ateşin önünde, bu yeni üyesi olduğu kocasının ailesinin ilahlarına tapınırdı. Yeni evli çift, tapınma sona erince, gelinin önceden yaşadığı kendi babasına ait evde kurban edilen koyunun yüzülmüş derisi üstünde beraber otururlar ve buğdayın kullanılmadığı devirde onun yerini tutan tahıl ile yoğurulmuş *panis farreus* denen ekmeği birlikte yeme geleneğini yerine getirirlerdi²⁹.

Confarreatio, Roma'nın Klasik Dönemi'nde kullanım dışı kalmıştı³⁰. Bunun nedeni, bu usulle evlenmenin şekle aşırı bağlı olması, bir dizi tören gerektirmesi dolayısıyla pratiklikten uzak olmasıydı. Oysa Klasik Dönem'de zamanla bu törenlere, şekle bağlılığa verilen önemin yerine, evlenmeyle alakalı olarak mal ile mülkün koruma altına alınması gerekliliği gündeme geldi ve önem kazandı. Artık iyice kullanışlılığı azalan *confarreatio*, yerini *conventio in manum*'un diğer usulleri olan *usus* ve *coemptio*'ya bıraktı. Aslen *conventio in manum*, evlenen kadının kocasının ailesinin içine girebilmesi için yapılan bir hukuki işlemi³¹.

Hayalî bir satış olan ve *mancipatio*'yla benzerlik arz eden *coemptio* ile gelinin babası, kızını gelecekteki kocasına vermekteydi. Bazı yazarlar, *coemptio*'yu “evlenen kadının *mancipatio* yoluyla kocasına satılışı” sözleriyle ifade etmişlerdir. Ancak bu satış işlemiyle evlenen kadın köle hâline gelmesin diye, bahsedilen işlem için söz konusu kadının rızasının olması gerekiyordu. Şekle bağlı işlem niteliğindeki *coemptio*, o hâlde, önceki devirlerde, gelin sanki satılıyor gibi farzedilerek yapılıyordu. İlerleyen zamanda, göstermelik olarak bir kurş karşılığında satışı yapılmaktaydı. Daha sonraları, *stipulatio* ile yani sözlü şekilden yararlanılarak *coemptio* yapılmaya başlandı. *Coemptio*'da müstakbel karı ve koca, soru cevap şeklinde biri diğerine kendisiyle evlenmeye rızası olup olmadığını sorardı. Evlenme işleminin başlangıcında yapılmasının şart koşulmayıp bu işlemin başlamasından sonra da *coemptio* yapmanın serbest olması, evliliğin *manus*'tan farklı bir müessese teşkil ettiğini gösteriyordu.

Roma'da zamanaşımı yolu ile yapılan evlenme *usus* olarak belirmektedir. Zamanaşımının buradaki rolü şöyleydi: Üç gün art arda ayrı kalmamış olmak koşuluyla bir erkekle bir sene beraber yaşamış olan kadın, onunla artık bahsettiğimiz *usus*'u gerçekleştirmiş yani evlilik yapmış kabul ediliyordu. Oniki Levha Kanunu'nda belirtilmiş olduğu üzere, kadın beraber yaşadığı erkektek yani kocasından (dolayısıyla kocasının ailesinden) bahsedilen süre olan ardışık üç gün ayrılmışsa, bundan böyle *usus* ile başlamış olan aile üyeliği bitmiş kabul edilirdi. Evlilik sürmesine karşın *manus*'lu evliliği arzu etmeyen bir kadın, bu süre koşulunu yerine getirmeyerek yani ardışık üç gün evde kalmayarak *manus*'lu bir evliliğin yapılmasına razı olmadığını beyan etmiş sayılırdı. *Usus* ile evlenme şekle bağlı bir

²⁹ PARIBENI, *Roma Ailesi*, s. 42; CLARK, Edwin Charles: *History of Roman Private Law*, Biblio and Tannen, New York, 1965, s. 81-82; FRIER / MCGINN, s. 54; RADO BASMAN, 542-543; GREENIDGE, Abel Hendy Jones: “Development of Roman Marriage”, *Law Quarterly Review*, 1905, Cilt 21, Sayı 4, s. 363; BIERKAN / SHERMAN / STOCQUART, s. 309.

³⁰ KASER, s. 245.

³¹ TREGGIARI, s. 17-18; HADLEY, James: *Introduction to Roman Law*, Rothman & Co., Colorado, 1996, s. 141 vd.

işlem değildi. *Coemptio* ile ve kocasının evinden ayrı kalmayarak ardışık üç günlük süre koşulunu yerine getirmişse *usus*'la evlenmede, kadın *manus*'lu evlilik yapmış kabul edilirdi³².

Roma'da ailelerin tabi olduğu geleneklerin icra edildiği yer, bu ailelerin yaşamakta olduğu evlerdi. Dolayısıyla evlilik törenleri de evlenen kadın ve erkeğin beraber yaşadıkları aile evlerindeki mabette düzenleniyordu³³.

III. EVLENMEK İÇİN GEREKLİ ŞARTLAR

Roma'da kadın ve erkeğin tek eşle evlenmesi esastı. Doktrinde bazı yazarlar, evliliğin geçerli olması için aranan kriterleri; rızaların uyuşması, yaş ve evlilik töreni için gereken şekil kurallarının yerine getirilmesi olarak belirtmişlerdi³⁴. Evlik boyunca karı kocanın mutlak surette birlikte yaşamaları şartı aranmıyordu³⁵. Evlenme ehliyeti *conubium* adı altında düzenlenmişti. Devlet, evlenme için bazı kurallar koymuştu. Bu kuralları *Di Marzo* ve bazı Roma hukukçuları; “ergin olma, evlenme ehliyeti, karşılıklı rızaların bulunması (*consensus*), özel engeller” başlıkları altında incelemişlerdir.

Evlenmek için gereken “ergin olma” şartına göre; Roma'da genel olarak sağlık sebebiyle ve ahlak kuralları gerektirdiği üzere, evlenebilmek için kadın ve erkeğin yasalar tarafından belirlenen yaşa ulaşmış olmaları aranıyordu. Erkekler için şart koşulan yaş on dört iken kızlara şart koşulmuş yaş on ikiydi.

“Evlenme ehliyeti (*conubium*)” şartına göre ise öncelikle belirtmek gerekir ki, Roma'da önceki devirlerde evlenebilmek hakkı (*ius connubii*), sadece Roma vatandaşlığına sahip olan özgürlere tanınmıştı. En önceki devirlerde, sadece *patricius*lar evlenmeye ehildiler. Özgür ve Roma vatandaşı olanlar evlenme hakkına sahipken bu özelliklere sahip bir erkeğin yabancı kadınla evlenmesi için evlenme izni alması şarttı. Ancak daha sonraki devirde İmparator *Caracalla*, Roma'nın sınırları içindeki herkesin bundan böyle Roma vatandaşlığını kazandığını, evlenme hakkına da sahip olduğunu ilan etti³⁶. Köleler ve özgürlerin birliktelikleri geçerli evlilik sayılmazdı. Bu birleşmeler, “*contubernium*” adı altında ayrı bir kategoride yer alıyorlardı. Roma'da yakın akrabaların birbirleriyle evlenme ehliyetleri bulunmazdı. Alt soy ve üst soy arasında evlenme yasağı vardı. Evlat edinen ile evlatlık arasında da evlatlık ilişkisi bitse de evlenme yasağı bulunurdu. Ancak yan soy hısımları (ortak bir asıldan gelen hısımlar) içinde kardeş çocukları arasında evlenmeye izin verildi. Sihri hısımlıkla (evlenmeye dayanan hısımlıkla) ilgili olarak bir kimsenin gelini, kayınvalidesi, üvey kızı, üvey annesi ile evlenmesi yasaklanmıştı.

“Karşılıklı rızaların bulunması (*consensus*)” şartıyla ilgili olarak, evlenmeyi diğer birlikteliklerden ayıran en önemli ölçütün meşru evlilikler için aranan karı ve koca olmak niyetinin varlığı olduğunu daha önce çalışmamızda belirtmiştik. Evlenecek kimselerin karı ve koca olmak niyetinde bulunmaları, artık kendilerinin evlenme konusunda karşılıklı rızalarının var olduğunu, başka bir deyişle *consensus*'u sağladıklarını göstermekteydi. Eski Hukuk Dönemi'nden başlayarak evlilik için asıl gerekli olan evlenecek çiftin rızaları idi; yoksa geçerli bir evlilik sadece aile babasının (*pater familias*'ın) iradesiyle kurulamıyordu. Aile evladını kendi seçtiği gelin adayı ile evlenmeye zorlayan aile babasının söz konusu iradesi, aile evladının ve gelin adayının karşılıklı rızaları (*consensus*) olmaksızın tek başına bu evliliği geçerli kılmazdı. Ancak aile babasının hâkimiyeti altındaki *sui iuris* olmayan aile evlatlarının *consensus*'u yanında evlenirken aile babasının izni şarttı. Klasik Hukuk Dönemi'nde, evlenecek çiftin *consensus*'u yanında aile babalarının rıza göstermesi kuralı yine geçerliydi. Yenilik olarak bazı durumlarda aile babasının aile kızına itiraz etmemesi geçerli bir evlilik için yeterliydi. *Iustinianus* Dö-

³² DI MARZO, s. 161; TREGGIARI, s. 16 vd.; SOMER, s. 163-164; EMİROĞLU, 39-40; PARIBENI, *Roma Ailesi*, s. 43; TALAMANCA, s. 74; AYİTER, *Roma Aile Hukuku*, s. 17; MANSFIELD, s. 48; REYNOLDS Jr., Osborne M.: “Legal and Social Aspects of Roman Marriage”, *Southern University Law Review*, 1982, Cilt 9, Sayı 2, s. 220-221; SÜTKEN, *Patria Potestas*, s. 88; GREENIDGE, s. 359.

³³ PARIBENI, *Roma Ailesi*, s. 43.

³⁴ REYNOLDS, s. 205-206.

³⁵ DI MARZO, s. 176-177.

³⁶ SERİM, s. 42-43; PARIBENI, *Roma Ailesi*, s. 44.

nemi'nde, aile babasının sebepsiz yere evlenmeye rıza göstermemesi *magistra*'ya şikayet sebebiydi. Rızanın geçerli olabilmesi için ayrıca temyiz kudreti aranırdı. Evlenecek kişilerden birisinin akıl hastası olmasının Roma'da evlenme engeli oluşturduğu yeri gelmişken belirtilmelidir. Evlenmeden sonra meydana gelen akıl hastalığı ise evliliği geçersiz hâle getirmezdi.

Evlenmek için “özel engeller” bulunmaması gerekmektedir. Roma'da belli bazı durumlar, uzun yıllar boyunca evlenmeye yasak teşkil etmişti. Şöyle ki, farklı dinden olanların birbiriyle evlenmesi yasaklanmıştı. *Iustinianus*'un, kız kaçırma olaylarında kaçırma eyleminde bulunan erkekle kaçırılmış olan kızın evlenemeyeceğine ilişkin emirnamesi vardı. Cumhuriyet Dönemi'nde askerlerin ordugahta evli olup kadınlarla yaşamaları yasaklanmıştı ancak daha sonra bu yasak kaldırıldı. Vasinin, vesayeti altındaki kızla evlenmesi ya da onu alt soyu ile evlendirmesi yasaktı. En eski dönemlerde sınıfsal farklar evlenme engeliydi; *patriciuslar* ve *plebler* arasında evlenmeler yasak iken MÖ 445 yılında bu yasak kaldırıldı. Azatlının kendini azat eden efendisinin karısıyla, kendini azat eden kadınla ve bunların alt soyu ile evlenmesi yasaklanmıştı. Bir eyalette görev yapan *magistra*'nın, o eyalette ikamet eden, o eyaletin yerlisi bir kadınla evlenmesi yasaktı. Ancak eyalet *magistra*'sı görevinden ayrıldıktan sonra söz konusu kadınla olan birlikteliği meşru bir evlilik hâline gelirdi³⁷.

IV. EVLENMENİN HÜKÜMLERİ

Roma'da evliliğin esas gayesinin yeni nesilleri dünyaya getirerek ailelerin büyümesini sağlamak olduğuna inanıldığından bu müesseseye hem hukuksal hem de toplumsal açıdan büyük önem atfedilmişti. Ölümle azalan aile nüfusunun çoğalması için alınan tedbirler, nesillerin sürekliliğini sağlayarak aynı zamanda aile yapılarının da zaman içinde her açıdan (din, gelenek görenek ve benzeri) korunabilmesine hizmet ediyordu. Ailelerin yok olmaya yüz tutmasının, her ailenin dininin de kaybolması gibi olumsuz bir sonuç doğuracağına inanılırdı. Hatta en eski devirlerde evlenmeyip bekâr kalmanın, dinsel açıdan bir suç teşkil ettiği kaynaklardan anlaşılmaktadır³⁸.

Evlenen kadının hukuki durumu, kocası eğer aile evladı ise kocasına benzeyip kadın da kocasının ailesinin evladı olurdu. Kadının kocası aile babası (*pater familias*) ise aile babalarının sahip olduğu tüm aileyi hâkimiyeti altında bulundurma yetkisi (*patria potestas*) kadınlar için söz konusu olamayacağından bu açıdan benzerlikten bahsedilemezdi ancak sosyal statü benzerliğinden bahsedilebilirdi. Söz konusu evlilikten dünyaya gelmiş olan çocuklar, baba tarafının ailesinin birer ferdiydiler ve doğuştan Roma vatandaşlığını kazanırlardı. Eşlerin birbirlerine sadakat, sevgi, saygı gösterme görevleri vardı. Zina yapan kadına kocası her zaman dava açabilirdi, kadın boşanırdı ve kadın *Lex Iulia* gereği çok ağır cezalandırılırdı. Zina yapan kocaya ise her zaman dava açılamazdı. Zina yapan kocaya, ancak zina yapılan kadının evli bir kadın olması hâlinde evli kadının kocası tarafından zina davası açılırdı. Evin tüm masraflarını karşılama yükümlülüğü yalnızca kocaya aitti. Çalışmamızın ilerleyen bölümlerinde inceleneceği üzere, kadının ancak evlilik birliği kurulurken *dos* getirerek bu masraflara katkıda bulunması mümkündü. Klasik Dönem'de *manus*'suz evliliklerde mal ayrılığı rejimi söz konusuydu. *Sui iuris* kadın *manus*'suz evlenirse evlenmeden önceki malvarlığını kendisi yönetirdi. *Manus*'lu evlenen kadının evlenmeden önceki malvarlığı ise evlilik birliğinde artık kocasının malvarlığına katılırdı. Malvarlığını korumaya yönelik olarak evli çiftin ilişkisinin ve uyumunun maddiyat içerikli nedenlerle zarar görmemesi için iyiniyet sahibi eşin de korunması gayesiyle, eşler arasında bağışlamalar yasaktı. Ancak eşler maddi durumlarıyla orantılı olarak kendilerini ekonomik açıdan zora sokmayan hediyeleri birbirine verebilirlerdi. Örf ve adetler gerektirdiği üzere, kocası ölmüş kadın, yas müddeti olarak kabul edilen on ay (veya Roma'da kullanımda olan takvim uyarınca yaklaşık bir yıllık kanuni süre) geçtikten sonra evlenmeliydi. Boşanan kadın da aynı kanuni bekleme süresine uymalıydı. Eğer eşi ölen kadın on aylık yas süresi dolmadan başka bir evlilik yaparsa bu yeni evlilik geçerli sayılsa da kadın şerefsiz (*infamis*) ilan edilirdi. Evlilik birli-

³⁷ DI MARZO, s. 184-185; SÖĞÜTLÜ ERİŞGİN, s. 11-12; DONAHUE, s. 35-36; EMİROĞLU, s. 73 ve 80; GÜNEŞ CEYLAN, s. 72-73; REYNOLDS, s. 207-208.

³⁸ PARIBENI, *Aile Kurumu*, s. 82.

ğinin onurunu zedelememek amacıyla eşler arasında hırsızlık davası (*actio furti*) açılmazdı. Evlilik birliği boşanma ve ölümle sona erse de mirasçılar ve eşlerden biri arasında hırsızlık davası açılmazdı³⁹.

Bazı Roma hukuku kaynaklarında belirtildiği üzere, Roma hukukunda evlilik, *manus*'lu yapıp yapılmamasına göre üç değişik dönemde ele alınmıştı. Bu dönemler; sadece *manus*'lu evliliğin meydana geldiği dönem (Klasik Öncesi Dönem), evliliğin *manus*'lu veya *manus*'suz yapılabildiği dönem, son olarak da milattan önce üçüncü yüzyıldan başlayarak *manus*'lu evliliklerin sona erdiği dönemdir. *Manus* olmadan ilk hangi zamanda evlenilebildiği konusunda Roma kaynakları yeterli değildir. Kimi yazarlar, Oniki Levha Kanunu'nun uygulandığı dönemde *manus* ile ve *manus* olmadan evlenmenin mümkün olduğunu eserlerinde belirtmişlerdir. Bir kısım yazarlar, *manus* olmaksızın evliliğin hukuken milattan sonra dördüncü yüzyıl biterken tamamen mümkün hâle geldiğini belirtmişlerdir. *Manus*'lu evlilik yapan kadın, eşi eğer bir aile babasıysa artık onun kızı, sahip oldukları çocukların da kardeşi kabul edilirdi. *Manus*'lu evlilik yapan kadın, eşi eğer bir aile evladıysa, kocasını hâkimiyeti altında bulunduran aile babasının hâkimiyetine girerek onun kız kardeşi sayılırdı. *Manus*'lu evlilik yapan kadının, evlenmeden önceki ailesi ile var olan *agnatio* hısımlığı artık sonlanırdı. *Manus* altına alınan kadın ile evlenerek dâhil olduğu ailenin fertleri, çocukları arasında, bundan böyle aynı babanın hâkimiyeti altında bulunmanın sonucu olarak, *agnatio* hısımlığı kurulmuş oluyordu. Bazı yazarlar, *manus* ile kadının özellikle mameleki bakımından başka birisinin ailesine girdiğini vurgularlar. Çünkü daha önce de belirttiğimiz üzere, kadın *sui iuris* ise *manus* ile evlenince artık kadının evlenmeden önce sahip olduğu mameleki kocasının yönetimine girerdi. Bunun yanında evlendikten sonraki edinimleri de kocasının yönetimine dâhil olurdu. Roma'da sadece *confarreatio*'da kadın evlilik sözleşmesi yapılırken aynı anda *manus* altına girerdi. Tören ve hukuken geçerlilik şartı olan şekil gibi uyulması gereken zorunluluklar bulunmaksızın *manus*'suz evlilik yapılabiliyordu. Zorunlu olmamakla birlikte müstakbel karı ve koca, eğer arzu ederlerse, yazılı evlilik sözleşmesi yapabiliirdi. *Manus* olmadan hukuken geçerli bir evlilik yapabilmeyenin gerektirdikleri; eşlerin evlenme konusunda karşılıklı rızalarının uyuşması, müstakbel kocasının evine gelinin getirilmesi ve yerleşmesi, evlenerek ilerde çocuk dünyaya getirmek için karşılıklı rızalarının bulunması yani *consensus*'un sağlanmış olmasıydı. Karı ve kocanın evliliği devam ettirme iradeleri bulunduğu müddetçe, *manus* olmadan yapılan bu evlilik geçerli olarak hükümlerini doğururdu. Karşılaştırma yapmak gerekirse, esasen fiili durum arz eden Roma'daki *manus*'suz evlilikler, çağdaş hukuktaki evlilik sözleşmelerinden çok, serbest birliktelikler gibidir. Roma'da Klasik Dönem boyunca şekil kurallarına uyulmaksızın evlilik yapmak mümkündü. Roma hukukunda şekle bağlılık esasına dayanan hukuki işlemler oldukça sık görülmektedir. Bunun yanında şekil şartı içermeden *manus*'suz yapılan evliliklerin geçerli olması istisna teşkil etmektedir. Söz konusu istisna, Roma toplumunda *manus*'suz evlenmenin hukuki işlem olmaktan çok, geleneklerden ötürü hukuksal sonuç doğuran fiil sayılmasıyla izah edilebilir. Roma'da *manus*'lu evlilik ile *manus*'suz evliliğin gerektirdikleri birbirinden farklı değildi. Şöyle ki; müstakbel karı ve kocanın karşılıklı rızaları, aile babasının söz konusu evliliğe izin vermiş olması, belli yaşı tamamlamış olmak (erkek için on dört yaşı tamamlamak, kadın için on iki yaşı tamamlamak) ve evlenme ehliyeti gerekiyordu. *Manus*'suz evlilik yapmış bir kadın, kocasının aile babası kimse onun hâkimiyeti altına girmezdi. Dolayısıyla kocasının ailesine dâhil olmazdı. *Manus*'suz evlilik yapmadan evvel kendi hukukuna tabi yani *sui iuris* olan bir kadın, bu evlilik sonrasında yine *sui iuris* olmaya devam ederdi. Böylelikle kadının malvarlığı kendisinde kalmaya devam ederdi. *Manus*'suz evlilik yapmış kadının kocası ölürse kocasının mirasçısı olması mümkün değildi. Yine *manus*'suz evlilik yapmış kadının durumunu ele almaya devam ettiğimizde, bu kadının çocuklarıyla arasındakinin kan bağına dayanan hısımlık (*cognatio*) olduğunu belirtmek gerekir. Son olarak hem *manus*'lu, hem de *manus*'suz evliliklerden doğan çocuklar, babalarının hâkimiyetine girmektedirler⁴⁰.

³⁹ RATTIGAN, William Henry: *Jural Relations; or the Roman Law of Persons as a Subject of Jural Relations: Being a Translation of the Second Book of Savigny's System of Modern Roman Law*, Wildy & Sons, London, 1884, s. 133 vd.; EMİROĞLU, s. 83; TÜRKÖĞLU ÖZDEMİR, Gökçe: *Roma Hukukunda Infamia (Şerefsizlik)*, Seçkin Yayıncılık, Ankara, 2008, s. 230-231; GÜNEŞ CEYLAN, s. 99; DI MARZO, s. 191-192.

⁴⁰ KARADENİZ ÇELEBİCAN, s. 164 vd.; PUGLIESE, *Roma Ailesi*, s. 346; SÖĞÜTLÜ, s. 240 vd.; GÖNENÇ, *Roma Hukukunda Kadın*, 62-63; SELEK, s. 226 vd.; RADO BASMAN, s. 541; SAYIN KORKMAZ, s. 70; SERİM, s. 46; KAYAK, s. 273-274; REYNOLDS, 215-216; SOHM, Rudolph: *Institutes of Roman Law*, Clarendon Press, Oxford, 1892, s. 116 vd.

V. EVLİLİK BAĞININ SONA ERMESİ

Roma hukukunda evlilik bağının ortadan kalkmasının nedenleri şöyle sıralanırdı: evli kadın veya erkeğin Roma vatandaşlığını kaybetmiş olmaları, özgürlüklerini kaybetmiş olmaları, boşanmaları, eşlerden herhangi birisinin ölmesi.

Savaş esirliği hâli (*captivitas*), özgürlüğün yitirilmesine neden olacağından evlilik son bulurdu. *Digesta*'da, savaşta kocası esir olmuş bir kadının evliliğin devamını arzu etmesine ve esaret süresince kocasına ait evde yaşamasına rağmen evli kabul edilemeyeceğine yer verilmiştir. *Iustinianus*, savaşta esir düşmüş kimsenin karısının, kocasının esareti süresince başka erkekle evlenemeyeceğine ve böylelikle esir olsa da kocasıyla evli kalmasının yerinde olduğuna hükmetmiş ve buna ilişkin düzenlemelerde bulunmuştur. D. 24.2.6 incelendiğinde görüldüğü üzere, evli kadının beş yıl bekledikten sonra, kocasının yaşıyor olmasına artık şüpheyle bakıldığından, bu süre sonunda evlenmesi kanunen serbest bırakılmıştı.

Kocalarının esareti durumunda, özgür kadınlar bu yasaklara uymazlarsa cezalandırılırlardı. *Iustinianus*, evliliklerin esaret ve benzeri sebeplerle sonlanmaması için önlemler almış; madende çalışmakta olanların, hayatının sonuna dek kürek cezası alan mahkumların köleliklerinin kaldırılmasını sağlamış ve böylelikle özgürlüğün kaybedildiği bu hâllerin evliliğin sonlanmasına neden olmasını önlemiştir. Ayrıca *Iustinianus*, cezalandırılarak sürgüne gönderilenlerin evliliklerinin de sona ermeyeceğine ilişkin kurallar koymuştur⁴¹.

Iustinianus'tan önce, evlenen kadının kocasının babası, çocuğunu *emancipatio* ile hâkimiyeti altında buldurmaya son vermeden, evlenen kadını veya kocasını *adoptio* yöntemiyle evlat edinmişse, evli çift bununla birbirinin kardeşi hâline dönüşür, *incestum* gerçekleşir ve artık çiftin evliliği son bulmuş olurdu. Ancak *Iustinianus* zamanında, evlat edinen aile babasının kızını veya oğlunu hâkimiyetinden çıkarma mecburiyeti bulunduğundan, evlilik sonlanmazdı⁴².

Evlilik bağının sonlanmasının bazı nedenleri sonradan meydana gelebilirdi. Karı ya da kocanın zaman içinde genel hâlinin farklılaşması bu nedenler arasındaydı. Örneğin azat edilmiş kadının eşinin veya azat edilmiş bir erkeğin eşinin babasının *senatoya* seçilmesiyle, artık evlilik geçerliliğini yitirirdi. *Iustinianus* bunu uygun bulmayarak *senato* üyelerinin azat edilmiş kimselerle olan evlilik yasağına son verdi. Bunun sebebi, *Iustinianus*'un erkek için söz konusu olabilecek statüsündeki iyi yöndeki değişikliğin, aslen herkes için hoş karşılanması gerektiğine inanmasıdır. Arzu edilen böyle bir durum, kadın için evliliğini sonlandıran sebep olamazdı. Başka bir örnekte ise *Iustinianus* zamanındaki kanuni uygulamalara göre *senatoda* görev alan bir erkeğin karısı eğer tiyatrocuyusa, söz konusu erkek karısından boşanmakla yükümlüydü. Ancak *senatoda* görev alan bir erkeğin, eşinin ebeveyninden birisi tiyatrocuyusa bu erkek eşinden boşanmakla yükümlü değildi⁴³.

VI. BOŞANMA (*DIVORTIUM*)

Roma hukukunda evli çiftin ortak yaşamı bittiyse ve karı koca olma niyetleri artık bulunmuyorsa evlilik sonlanmış kabul edilirdi⁴⁴. Karının ve kocanın birlikte veya bir taraflı iradesiyle evlilik bağının kopmasıyla boşanma, Roma hukukundaki ismiyle *divortium* gerçekleşirdi. Karı kocadan birisi karşı tarafa evliliklerinin son bulmasını istemekte olduğuna ilişkin irade beyanında bulunursa bu durum *repudium* olarak adlandırılırdı ve bunu açıkça sözlü şekilde veya örtülü şekilde (zımnen) kimi hareket ve tutumlarıyla, bazen yazı ile örneğin bir mektup aracılığıyla veya bir elçiyle yapardı. Roma kaynaklarında, evliliği sürdürmeyle ilgili iradenin sonlanması bazen *divortium* bazen de *repudium* ile ifade

⁴¹ DI MARZO, s. 196; EMİROĞLU, s. 90.

⁴² SOMER, 176-177; DI MARZO, s. 195; UMUR, Ziya: *Roma Hukuku Lügatı*, Fakülteler Matbaası, İstanbul, 1983, s. 85.

⁴³ DI MARZO, s. 196.

⁴⁴ NICHOLAS, Barry: *An Introduction to Roman Law*, Oxford University Press, New York, 1975, s. 85.

ediliyordu. Nişanlılığın sonlandırılmasına ilişkin iradenin beyan edilmesiyle yalnızca *repudium* kavramıyla ifade edilmekteydi⁴⁵. Roma’da evlilik sözleşmesinin ve bunun çerçevesinde belirlenen karı koca ilişkisinin sürekliliği esastı ancak boşanmayla bu kurum sonlanırdı çünkü *consensus* bozulurdu⁴⁶. Boşanmaya ilişkin vaatte bulunmak ayıp teşkil ederdi⁴⁷. Evliliğin kızgınlıktan ötürü kısa bir zaman için kesilmesi boşanma sayılmazdı. Boşanmak, evliliğin sonlanmasına ilişkin ciddiyet ve kararlılık gerektirirdi. O nedenle de boşanma konusundaki gerçek niyetlerin saptanması zordu⁴⁸. Boşanmak isteyen taraf, bu yöndeki yazılı iradesini eşine elçi aracılığıyla gönderip sonra da kararını değiştirip cayarsa ancak cayma kararını elçiye haber verememişse, boşanma yönündeki yazılı irade beyanı karşı tarafa ulaşmasına rağmen artık gerçek irade yazılı beyanla uyuşmadığından boşanma meydana gelmez, evliliğin devamı söz konusu olurdu⁴⁹. Evlenme *manus* ile yapılmışsa boşanma sadece koca tarafından talep edilebilirdi, kadın tarafından talep edilemezdi. Kadın, kocasının bu talebini reddetme hakkına sahip değildi. *Manus*’suz yapılan bir evliliğin ardından boşanmanın şekil kurallarına uyarak meydana gelmesi gerekiyordu. Roma’da şekle bağlı bir işlem ancak söz konusu işlemin tam tersiyle ortadan kaldırılabilirdi, *confarreatio* usulünde *manus*’lu yapılan bir evliliğin sona ermesi *diffareatio*’yla, *coemptio* usulünde *manus*’lu yapılan evliliğin ise sona ermesi *remancipatio* veya *emancipatio* işlemleriyle mümkündü. *Manus* olmadan yapılan bir evliliğe gelince, sözleşmenin geçerliliği için şekle bağlılık değil de sadece *consensus* arandığından, evliliği sonlandırmak için karı ve kocanın karşılıklı yöneltilmiş irade beyanlarının uyuşmasıyla *divortium* yani boşanma, tek bir taraf bunu istediğinde ise *repudium* söz konusu olurdu⁵⁰.

Roma hukuku kaynakları uyarınca, MÖ 18 yılına ait, zina suçuna ilişkin olan *Lex Iulia de Adulteriis*’te belirtildiği üzere, eğer karı veya kocadan yalnızca biri boşanmayı isterse artık boşanmak için gerekli olan ve bu duruma has şekil şartı, ergin bir azatlının yedi Roma yurttaşı önünde boşanmayı ilan etmesiydi⁵¹. Klasik Dönem için ancak sayılı sebepler var ise boşanmanın gerçekleştirilebileceğine ilişkin bir düzenleme bulunmuyordu ve sebepsiz boşanmalara da rastlanmaktaydı. İlerleyen zamanda kendi kusu-ruyla evliliğin sonlanmasına neden olan eşin para cezası ödemesi yerinde görülmüş ve kanunen düzenlenmiştir. Hristiyanlık, İmparatorluk’ta resmi din olarak kabul edilince boşanma yeniden ele alınmıştır. İmparator *Constantinus*’un bu konudaki esaslı düzenlemeleri MS 331 senesinde yapmış olduğu kaynaklardan anlaşılmaktadır. Bu yeni düzenlemelerde, bir kadının kocası; adam öldürme, mezarlara zarar verme, birini zehirlemekten oluşan belli tipteki üç suçu (*tria crimina*’yı) işlerse artık söz konusu kadın boşanmayı talep edebilecekti. Bu üç suçun işlenmiş olması haricindeki sebeplerden dolayı kadın boşanmayı talep ederse kadının kendisi ya da ailesi tarafından evlilik birliğine getirilen *dos*’u ve kadına evlilik sırasında verilen her şeyi kocasına iade etmeliydi. Karısı zina suçunu işlemiş, birisini zehirlemiş veya ahlaksız bir duruma yol açan bir kocanın, karısını boşamaya hakkı vardı. Koca bu hâller haricinde boşanmayı talep ederse *dos*’u derhâl iade ederdi ve ikinci defa evlenemezdi. Koca, yasak olduğu hâlde yeniden evlenirse hakaret görmüş kabul edilen ilk eş, kocasına ait eve girip ikinci kez evlendiği kadın tarafından getirilmiş olan *dos*’u alma hakkına sahipti. İmparator II. *Theodosius*, MS 439 yılında, boşanmayı isteyenlere yalnızca evliliği sonlandırmaya ilişkin şekle bağlı irade beyanında bulunmayı şart koşup boşanmayı güçleştiren yürürlükteki katı kuralları uygulamadan kaldırmıştı. Söz konusu geçerlilik şartı olan şekil; *sola contraria voluntate* idi yani tarafların karşılıklı olarak evliliğin devamına ilişkin rızalarının var olmamasıydı. Boşanmada şekle bağlı irade beyanının şart koşulmasının sebebi, “*solutionem etiam mat-*

⁴⁵ MUIRHEAD, s. 73-74; GRUBBS, s. 187; SANFILIPPO, s. 165; BERGER, s. 439; TALAMANCA, s. 78; DI MARZO, s. 197; EMİROĞLU, s. 92; GÖNENÇ, Fulya İlçin: “Roma Hukukunda Boşanma (*Divortium*)”, *Atatürk Üniversitesi Erzincan Hukuk Fakültesi Dergisi*, 2003, Cilt 7, Sayı 1-2 (Boşanma), s. 647; OĞUZOĞLU, s. 100-101; CLARK, s. 96.

⁴⁶ NICHOLAS, s. 85; KASER, s. 248-249.

⁴⁷ BUCKLAND, William Warwick: *The Main Institutions of Roman Private Law*, The Macmillan Co., New York, 1931, s. 59.

⁴⁸ GRUBBS, s. 188; PUGLIESE, *Roma Ailesi*, s. 346-347; BERGER, s. 439.

⁴⁹ DI MARZO, s. 196-197; GRUBBS, s. 189-190.

⁵⁰ SELEK, s. 230; SOMER, s. 177-178; SERİM, s. 57-58; BERGER, s. 439; CLARK, s. 94-95; SOHM, *Roman Private Law*, s. 474-475.

⁵¹ NICHOLAS, s. 85; DI MARZO, s. 197.

rimonii difficiliorum debere esse favor imperat liberorum” idi. Bunun anlamı, “söz konusu evlilikten doğan çocukların yararına evliliği sonlandırmak zorlaştırılmalıdır” fikrinin benimsenmesidir. İlerleyen zamanda II. Theodosius, evlilik kurumunun itibarına zarar veren kimi davranışları ve suç konusu fiilleri işaret ederek, hukuki sebepsiz boşanmaların yasaklanmasını emretti. Buna ek olarak haklı bir sebep bulunmaksızın gerçekleşen boşanmalarda uygulanan cezaları azalttı. Bu son kanuni düzenlemelere uymayarak boşanmış olan bir kadının beş yıl içinde yeniden evlenmesi yasaklanmıştı. Buna rağmen yeniden evlenen kadın ise şerefsiz (*infamis*) ilan edilerek cezalandırılmış olurdu. İmparator Anastasius’un MS 497 yılındaki emirnamesinde, *consensus* sağlanarak gerçekleşen boşanmalarda kadına, bir senelik bekleme süresi geçtikten sonra tekrar evlenebilme hakkı tanınmıştı⁵².

Iustinianus, evliliğin sona erdirilmesine ilişkin bir iradenin şeklen şart koşulan, belli kalıplarda beyan edilmesi düşüncesini esas alıp II. Theodosius’un getirmiş olduğu boşanmanın sebeplerine ilişkin hukuki düzenlemelere kendi emirnameleriyle yeni sebepler ekledi. Bunun yanında *Iustinianus*, Klasik Dönem hukukçularının eserlerini elden geçirip boşanmanın sebepleri konusundaki bölümlerin zamanın şartlarına uyarlanmasını sağladı. Buna göre karı veya kocadan birisinin tedavi edilemeyen akıl hastalığına yakalanması durumu *Iustinianus*’un düzenlemelerinde yeni bir boşanma sebebi olarak yer aldı. Bir başka sebep, asgari beş sene olmak üzere, kadın veya erkeğin savaşta esir düşmesiydi. *Iustinianus*, “hukuki sebebe bağlı boşanma”, “hukuki sebepten yoksun boşanma”, “kusurun kimseye yüklenemediği durumda boşanma”, “rızarın karşılıklı olarak uygun olmasıyla boşanma” şeklinde dört değişik boşanma türüne ilişkin düzenlemeler yaptı. *Iustinianus*’un MS 535’te yapmış olduğu bu düzenlemeler aslen evlilik bağının ceza ile veya ceza olmadan kopması temeline dayandırılmıştı. *Iustinianus*, karşılıklı rızayla boşanmalarda taraflar arasındaki anlaşmaların esas alınması gerektiği düşüncesini benimsediğinden, bu konudaki düzenlemesi detaylı değildi. Ölüm, esaret, köle olmakla bir tutulan kendini tanrıya adama hâllerinde ise evlilik kusura bağlı olmadan sonlanırdı. O zaman için, boşanma sebeplerinin cezalı boşanma ve ceza olmadan boşanma olarak ayrılması zorunluluğu, artık Klasik Dönem’deki bakış açısından ayrılarak, boşanmanın diğer ayrılma sebepleri arasında yer almasını sağladı. Esasen *Iustinianus*, kendi yaptığı düzenlemelerin öncesinde de evlenmenin *bona gratia* (hüsnü rıza) ile sona ermesinin mümkün olduğunu yer geldikçe vurgulamıştı⁵³.

Iustinianus, ilerleyen zamanda boşanma konusunda çıkarttığı son kanunların boşanmayı aşırı basitleştirdiğini fark edip bunun Roma aile yaşantısı için bir tehdit unsuru olabileceğine kanaat getirdi. Bunun üzerine zamanın hukukçularıyla konuyu daha etraflıca inceleyerek yeniden yapılan düzenlemelerde boşanmanın yasal nedenlerinin azaltılması yoluna gitti. Bunun yanında rızaların karşılıklı olmasıyla meydana gelen boşanmalarda dahi cezai yaptırımların işleme koşulu getirildi. Kurallara karşı gelerek boşanmış bir kadın bazen mamelekini azaltıcı ceza ödemek zorunda bırakılıyor, bazen de böyle bir kadın hayatının sonuna dek manastırda kapanmayla cezalandırılıyordu. Ayrıca evlilik sürerken kadın rahibe, koca rahip olursa evlilik şekle bağlılık gözetilmeksizin sonlanabilirdi. Yine bu en son düzenlemelerde, hukuki sebep bulunmaksızın eşinden boşanan bir kimsenin, kadın ya da erkek olması farketmeksizin, aynı cezaları alması sağlanmıştı. Diğer bir konu ise hukuki bir sebep bulunmaksızın boşanan çiftin, manastırda kapanmayla cezalandırılmadan evvel, yeni düzenlemeler uyarınca tekrar evlenebilme hakkına sahip olmalarıdır. Tekrar evliliğe rıza gösteren tarafın almış olduğu cezalar ise affa uğruyordu. Şu var ki bu derece güçleştirilmiş boşanmalar, zora girmiş evlilikler açısından tehlike doğuruyordu. Nitekim eski geleneklerin etkisi devam etmekteyken toplumun yapısı ile ilgili bir konuda hukuki düzenlemelerle zorlama bir yapı oluşturmaya çalışmak, beklenenin tersine, zararlı sonuçlar doğurmaktaydı. O nedenle *Iustinianus*’tan sonra, MS 566 senesinde, mevcut zamana dek uygulanmış boşanma ile ilgili kanunların yürürlükte kalmasının yerinde olduğuna karar verilip, değişik olarak, karşılıklı rızaya dayanan boşanmanın tekrar yasallaşması söz konusu olmuştur⁵⁴.

⁵² DI MARZO, s. 199-200; GÖNENÇ, *Boşanma*, s. 652-653.

⁵³ DI MARZO, s. 200; GRUBBS, s. 188; NICHOLAS, s. 87; GÖNENÇ, *Roma Hukukunda Kadın*, s. 119-120.

⁵⁴ DI MARZO, s. 201.

VII. DOS

Dos, ailenin geçimini temin etmekle yükümlü olan kocanın evlilik dolayısıyla çoğalan aile masraflarını (*onera matrimonii*'yi) karşılaması için, evlenen kadının kendisi, ailesi, ya da kadının ailesinin yakınları tarafından verilen, kocanın malvarlığını arttıran şeylerdi. Ayiter'in de belirttiği üzere, *dos* bir hediye olmayıp günümüz hukukundaki çeyize tam karşılık gelmezdi. Roma'da önceleri *dos* vermek bir gelenektir. Şöyle ki *dos* verilmeksizin yapılan evlilikler hoş karşılanmazdı. *Dos* vermek, evlenecek kadının ailesi için onur konusuydu. Zamanla *dos* vermek hukuki bir zorunluluğa dönüştü. Bu zorunluluğun sebebi, Roma ailesinde eve ait tüm giderlerin erkek tarafına yüklenip kadın tarafına giderleri paylaşmayla ilgili bir zorunluluk yüklenmemesinin, hakkaniyete uymadığı düşüncesi idi⁵⁵. Ekonomik değeri olması ya da gelir getirmesi zorunlu olmaksızın malvarlığı değeri taşıyan her şey *dos* olarak verilebilirdi. Gelir getiren *dos* ise daha makbuldü⁵⁶. Ailelerin sosyal durumuna göre değişmekte olan *dos*'un miktarının, kadının gireceği yeni ailenin tahmini masraflarıyla orantılı olması beklenirdi⁵⁷. Bir evlilik hukuk dünyasında geçerli olarak meydana getirilmişse bu evlilik için kadın tarafından getirilen *dos* da hükmünü doğururdu. *Dos*'un tesisinde "Sonlanan bir evlilikte, bu evlilik için getirilmiş olan *dos* artık kadına aynen iade edilemez" biçiminde koşul konamaz, konmuşsa da bu koşul geçerli olmazdı. Klasik Dönem için esasen üç değişik biçimde *dos* tesisi mümkündü: Bunlardan ilki olan *dotis datio*'ya göre *dos*'un konusunu oluşturan malın mülkiyetinin devredilmesiyle *dos* tesis edilmekteydi. *Dotis dictio* (*dos* vaadi) denen ikincisinde, taahhüt işlemiyle *dos* tesis edilmekteydi. *Dotis dictio*'nun sıklıkla nişanlanma sırasında yapıldığı bilinmektedir. Üçüncüsü olan *legatum dotis constituendae* ise miras yoluyla *dos* tesisi idi⁵⁸.

Dos, evlenen kadının kocası baba hâkimiyeti altındaysa, kadının evlenerek dâhil olduğu kocasının ailesindeki aile babasına verilirdi. Böyle bir durumda tesis edilen *dos*, *pater familias* ölünce onun bütün mirasçıları arasında paylaşılmayıp söz konusu kadının kendi kocasına geçerdi⁵⁹. Roma hukukunun inkişafında, *dos* kurumu da tabiatıyla değişim geçirmiştir. Kadının özgürlük alanının günden güne genişlemesi, ayrıca boşanmaların çoğalması bu değişime tesir etmiştir⁶⁰. Klasik Dönem'deki hukukçular, *dos*'un mülkiyetinin kocaya ait olduğu düşüncesini benimsemişlerdi. Evli kadının kocasının aile babası hâkimiyetinde bulunmasından dolayı *dos*'un konusunu oluşturan malların da aile babasının mülkiyetine geçeceği hâllerde bile *dos*'u getiren kadının kocası *dos*'u gözetimi altında bulundururdu. *Iustinianus* ise kocanın *dos* üzerindeki hakkını kısıtlayan bir anlayıştan hareketle, *dos*'un kadın için tedarik niteliğinde olduğuyla ilgilenmiştir⁶¹. Zamanla, kocanın mamelekinde olan *dos* üzerinde, temelde kadının bazı hakları bulunduğundan, *dos*'un onu veren kadının hukukuna tabi olduğu anlayışı gelişti. Şöyle ki *dos*'un sahibi kadının kocasıydı ama yine de kadına *dos*'u oluşturan malların yönetimine ilişkin açıklama yapmak, bilgi vermekle sorumluydu. Boşanma gerçekleşirse *dos*, kadın tarafından geri istenebilirdi⁶².

Evlilik sona ererse *dos*'a ilişkin olarak kadının evlendiği erkek veya onun mirasçıları kadına iade yükümlülüğü altında olduklarından, kanımızca da o zamana göre yerinde bir uygulama olarak, *dos*'un kocanın diğer malvarlığından ayrı muhafaza edilmesi fikri zamanla yerleşti⁶³.

⁵⁵ KOSCHAKER, s. 316; HADLEY, s. 147; GARDNER, Jane F.: *Family and Familia in Roman Law and Life*, Oxford University Press Inc., New York, 1998, s. 85; AYİTER, "Dos"un Tesisi, s. 32; BURDICK, s. 430; FRIER / MCGINN, s. 72; VOICI, Pasquale: *Istituzioni di Diritto Romano*, Quinta edizione, Giuffrè Editore, Milano, 1996, s. 534-535; SANFILIPPO, s. 167; KAGAN, K. Kahana: "Nature of Dowry in Roman Law-Rights of Husband and Wife", *Tulane Law Review*, 1945-1946, Cilt 20, Sayı 4, s. 558-559.

⁵⁶ KOSCHAKER, s. 316-317; AYİTER, "Dos"un Tesisi, s. 68-69; BONFANTE, s. 170; GÖNENÇ, *Roma Hukukunda Kadın*, s. 124; ESTAVAN, Lawrence: "Roman Law in Plautus", *Stanford Law Review*, 1966, Cilt 18, Sayı 5, s. 884.

⁵⁷ AYİTER, "Dos"un Tesisi, s. 78; GÖNENÇ, *Roma Hukukunda Kadın*, s. 121.

⁵⁸ FRIER / MCGINN, s. 73; BONFANTE, s. 170-171; KOSCHAKER, s. 318; AYİTER, "Dos"un Tesisi, s. 89; SANFILIPPO, s. 167; ESTAVAN, s. 884.

⁵⁹ SALLER, Richard P.: "Roman Dowry and the Devolution of Property in the Principate", *The Classical Quarterly New Series*, 1984, Cilt 34, Sayı 1, s. 197; AYİTER, "Dos"un Tesisi, s. 33.

⁶⁰ NICHOLAS, s. 88.

⁶¹ KASER, s. 251; EMİROĞLU, s. 101; SCHULZ, s. 104.

⁶² TREGGIARI, s. 332; DI MARZO, s. 206-207; OĞUZOĞLU, s. 93-94; GÜNEŞ CEYLAN, s. 155.

⁶³ TREGGIARI, s. 361.

Klasik Dönem’de *dos* veren kadın veya kadının ailesi, evliliğin son bulması hâlinde *dos*’un kendilerine iade edilmesi taahhüdünü içeren bir anlaşmayı *stipulatio* (sözlü sözleşme) yoluyla yapabiliirdi. Bunun asıl amacı *dos*’un kocanın tamamen malvarlığına geçme olasılığının ya da kocanın israfa giren davranışlarla tüm malvarlığını tüketmesi tehlikesinin önüne geçmektir. Ayrıca bu, *dos*’u vermiş olanın yararına *stipulatio* davası (*actio ex stipulatu*) açma hakkını sağlamasından dolayı kadının mamelekine ilişkin bir teminat (*cautio rei uxoriae*) mahiyetindeydi⁶⁴.

Kocasını ölen bir kadının, boşanmadakine benzer biçimde, evlilik nedeniyle kocasına veya kocasının ailesine vermiş olduğu *dos*’un kendisine iadesini talep etmeye hakkı vardı. İade etmezlerse kadın, ölen eşinin ailesine *actio rei uxoriae* davasını açardı⁶⁵. Cumhuriyet Dönemi’nin sonlarına doğru sıklıkla kullanımda olan *actio rei uxoriae* davası ile kadın, boşanma veya kocasının ölümü hâlinde, herhangi bir şart olmaksızın, *dos*’u geri almaya başlamıştı. O hâlde *dos*’un bir diğer önemli işlevi, evlilik sonlandığı zaman kadının bakımı için güvence oluşturmasıydı⁶⁶. Daha sonraları, *dos*’un geri istenebilmesi için kadının kocası ve *dos*’u vermiş olan kimse arasında şekle bağlı olmayan iade anlaşmasının bulunması yerinde görüldü. *Iustinianus* Dönemi’nde bu şekilsiz anlaşmaya bağlı olarak *actio praescriptis verbis* adlı dava hakkı tanınmıştı⁶⁷.

SONUÇ

Roma’nın bir şehir-devlet olarak kurulduğu MÖ 753 senesinde oluşmaya başlayıp zaman içinde gelişen Roma hukuku kurumlarının çoğu günümüz hukukunu etkilemiştir. Esasen hukuk kurumlarının, hukuk bilimiyle uğraşanlar tarafından tarihsel kökenlerine dayanarak karşılaştırmalı olarak incelenmesi faydalı bulunmaktadır. Roma hukukundan kaynaklanıp günümüz hukukunda hâlen yer alan kurumların ve ilkelerin, Roma’da ortaya çıkışını ve gelişimini doğuran tarihsel, siyasi, toplumsal, ekonomik koşulları incelemek, hukukçular tarafından gerekli görülmektedir. Buna göre Roma’nın tarihi dönemleri ve siyasi dönemleri farklı sınıflandırılmıştır⁶⁸. Roma’nın tüm dönemlerinde aile; özel önem taşıyan, toplumdaki en küçük birlik olarak kabul edilmişti. Nitekim Roma’da ailelerin güçlü yapıda olmasının sürekliliği sağlandıkça devletin de güçlü olacağı düşüncesi hâkimdi. Roma ailesini (*familia*’yı), mutlak yetki niteliğindeki baba hâkimiyetine (*patria potestas*’a) sahip olan aile babası (*pater familias*) yönetirdi. Devletin ailenin iç yapısına müdahalesi sınırlıydı. Ancak devlet, aile yapısının bozulmaması için gerekli önlemleri alırdı.

Roma hukukunda, “dar anlamda aile (*familia proprio iure*)” ve “geniş anlamda aile (*familia communi iure*)” olmak üzere iki değişik tip aile anlayışı mevcuttu. Roma hukukçuları “dar anlamda aile” kavramıyla evliliği (*matrimonium*’u) birlikte incelediğinden, “Roma Hukukunda Nişanlanma, Evlenme ve Evliliğin Sona Ermesi” başlıklı bu çalışmamızda esasen Roma hukukundaki “dar anlamda aile (*familia proprio iure*)” ele alınmıştır. Çalışmamızda ancak yeri geldikçe değinilen Roma hukukundaki geniş anlamdaki aile (*familia communi iure*) ise ailenin yaşça en büyük erkeği yani atası olan aile babasının hâkimiyeti altına giren tüm aile üyelerinden ve ortak yaşama sahip ev halkından oluşurdu. Günümüz hukukunda ise aile kavramı, Roma ailesinden çok farklıdır. Medeni hukukumuzda aile kavramı; “dar anlamda aile”, “geniş anlamda aile” ve “en geniş anlamda aile” olmak üzere üç farklı an-

⁶⁴ DI MARZO, s. 203; GARDNER, Jane F.: “The Recovery of Dowry in Roman Law”, *The Classical Quarterly New Series*, 1985, Cilt 35, Sayı 2 (Dowry), s. 453; EMİROĞLU, s. 95; VILLERS, Robert: “Roma Hukukunda Cumhuriyet Devri Sonuna Kadar, Kadının Hukuki Durumu”, (Çev.) TAHİROĞLU, Bülent, *İstanbul Hukuk Fakültesi Mecmuası*, 1974, Cilt 39, Sayı 1-4, s. 10.

⁶⁵ EMİROĞLU, s. 102; GARDNER, *Dowry*, 449; TREGGIARI, s. 353; SANFILIPPO, s. 168-169.

⁶⁶ NICHOLAS, s. 88; SANFILIPPO, s. 169; BONFANTE, s. 172-173; KASER, s. 252-253; SALLER, s. 197.

⁶⁷ TREGGIARI, s. 356; DI MARZO, s. 208-209.

⁶⁸ Roma’nın siyasi dönemleri, devlet örgütü biçimlerinin farklı dönemlerdeki yapılanmasına göre; I. Krallık Dönemi (MÖ 753-MÖ 509), II. Cumhuriyet Dönemi (MÖ 509-MÖ 27), III. *Principatus* Dönemi (MÖ 27-MS 235/284), IV. İmparatorluk Dönemi (MS 284-MS 476/1453) olarak ayrılmıştır. Siyasal rejimdeki değişiklikler önce meydana gelip özel hukuk sistemlerinde bunların etkisi sonradan görüldüğünden, tarihi dönemler değişik sınıflandırılmıştır. Roma hukukunun tarihî dönemleri; Eski Hukuk Dönemi (MÖ 753-MÖ 150), Klasik Öncesi Hukuk Dönemi (MÖ 150-MÖ 27), Klasik Hukuk Dönemi (MÖ 27-MS 250), Klasik Sonrası Hukuk Dönemi (MS 250-MS 527) ve *Iustinianus* Dönemi (MS 527-MS 565) olarak bilinmektedir. Bkz. KARADENİZ ÇELEBİCAN, s. 16 vd.

lamda incelenmiştir. Öztan, bunların içinden en geniş anlamdaki aileyi “bir ev başkanının yönetiminde aynı çatı altında hep birlikte aile hâlinde yaşayan bireylerden oluşmuş bulunan insan topluluğu” olarak tanımlarken yazarın Roma hukukundaki aile babasının hâkimiyeti (*patria potestas*) altına giren tüm Roma ailesi fertlerinin ve ortak yaşama sahip ev halkının oluşturduğu geniş anlamdaki Roma ailesini işaret ettiğini gözlemlemekteyiz⁶⁹.

Günümüz hukukunda, Roma aile hukukunun etkileri yok denecek kadar az düzeydedir. Bununla birlikte günümüzde aile hukuku kurumlarıyla ilgili olarak çalışmamızda da değindiğimiz bazı hususların Roma hukukundan kaynaklandığını ifade edebiliriz. Aile hukukuyla ilgili kurumlar Roma’da gelenekler ve din kurallarıyla düzenlendiğinden ve *patria potestas* (baba hâkimiyeti) Roma aile hukukuna adeta damgasını vurmuş olduğundan Roma’daki aile babasının mutlak yetkisine dayanan aile yapısı günümüzün aile hukukuyla benzerlik arz etmemektedir. Roma’da hem nişanlanmada hem de evlenme ve evliliğin sona ermesi sürecinde, şekle bağlılık anlayışı hâkimdir. Sıkı şekilci anlayış, özellikle *Ius Civile*’de esas alınmıştı. Günümüz aile hukukunda da şeklin zorunlu olduğu bazı durumlar bulunmaktadır. Örneğin, 4721 sayılı Türk Medeni Kanunu’nun⁷⁰ 141. ve 142. maddelerine göre evlenme törenle yapılan bir sözleşmedir.

Romalılar, aynı aileye dâhil olan bireyler arasındaki ilişkilerin düzenlenişini geleneklere bırakma yolunu seçmişlerdir. Romalılar, kanunların aileyle ilgili bu alana müdahalesini ancak istisnai olarak, zorunluluk sebebiyle mümkün kılmışlardır. Roma’nın eski devirlerinde Roma ailesinin özerk birlik olduğu kabul ediliyordu. Kapalı bir yapıya sahip her bir ailenin ayrı kuralları ve gelenekleri vardı. Ailenin başında yer alan aile babasının mutlak yetkisine (*patria potestas*’a) karışılmazdı⁷¹. Roma adetlerine göre taraflar, evlenmeden önce karşılıklı olarak evlenme vaadinde bulunarak nişanlanmıydılar. Günümüz hukukunda ise nişanlanmayı evlilik için mutlak bir şart olarak görmemekteyiz. Bununla birlikte günümüz hukukunda nişanlanan kadın ve erkeğin, gelecekte birbirleriyle evlenme niyetinde olmaları, başka bir deyişle karşılıklı olarak evlenmeyi vaatmeleri, Roma’da nişanlanmanın evlenme teklifi sayılmasıyla benzerlik arz etmektedir. Roma hukukunda Klasik Öncesi Dönem’de, önceden belirlenmiş olan sorunun sorulması ve bu sorunun tam karşılığı olan yanıtın verilmesi şartıyla meydana gelen *sponsio* (nişanlanma), açıkça görüldüğü üzere şekle bağlı bir törendir. Nişanlanma sırasında kızın babası, kızın gelecekteki kocasına veya kocasını hâkimiyeti altında bulunduran aile babasına, gelecekteki evlilik için kızını vaatmekteydi. Roma’daki gibi, nişanlanmanın geçerliliği için şart olan şekle bağlı törene günümüz hukukunda aynen rastlanmamaktadır. Ancak şunu de belirtmek gerekir ki günümüzde de farklı toplumlarda geleneklere bağlı olarak nişanlanma tören eşliğinde yapılabilir. Nişanlanma ile ilgili düzenlemeler açısından Roma hukukunun günümüz hukukuna pek çok konuda kaynaklık ettiğini vurgulamalıyız. Roma’da ve günümüzde, evlilikten önceki bir hukuki ilişki olan nişanlanma, önemli bir aile hukuku kurumu olarak incelenmiş ve nişanlanma ile ilgili hususlar doktrinde tartışılmıştır. Yine nişanlanma sırasında günümüz hukukundaki nişan yüzüğü takma adetine benzer şekilde, Roma’da nişanlıya halka verme adetinin bulunduğunu görmekteyiz. Şöyle ki *sponsio*

⁶⁹ Türk Medeni Kanunu’nda aile kavramı üç farklı anlamda kullanılmıştır: Sadece karı ve kocadan oluşan birlik, “dar anlamda aile” kavramıyla ifade edilmektedir. Türk Medeni Kanunu’nda ilk önce dar anlamdaki aile düzenlenmiştir. Doktrinde bu dar anlamdaki aile “evlilik birliği” olarak adlandırılmıştır. Türk Medeni Kanunu’nun 185. maddesinin ilk fıkrasına göre “Evlenmeyle eşler arasında evlilik birliği kurulmuş olur.” Bununla ifade edilen dar anlamdaki ailedir. Türk Medeni Kanunu’nda m. 124-281 arasında dar anlamda aileyle ilgili düzenlemeler bulunur. Geniş anlamda aile ise doktrinde ana, baba, çocukların oluşturduğu topluluk olarak incelenir. Öztan’a göre dar anlamdaki aileye çocukların eklenmesiyle oluşan topluluk, geniş anlamda aile olarak ifade edilir. Türk Medeni Kanunu’nda m. 335-363 arasında, geniş anlamda aileyle ilişkin düzenlemeler çoğunluktadır. Geniş anlamda aileyle ilişkin düzenlemelerin çoğu velayet kurumuna ilişkindir. En geniş anlamda aile ise “bir ev başkanının yönetiminde aynı çatı altında hep birlikte aile hâlinde yaşayan bireylerden oluşmuş bulunan insan topluluğudur”. Önceden “ev reisliği” adı altında düzenlenen bu kurum, Türk Medeni Kanunu’nda m. 367-371 arasında “ev düzeni” adı altında düzenlenmiştir. Türk Medeni Kanunu m. 367’ye göre “Aile hâlinde yaşayan birden çok kimsenin oluşturduğu topluluğun kanuna, sözleşmeye veya örfe göre belirlenen bir ev başkanı varsa, evi yönetme yetkisi ona ait olur. Evi yönetme yetkisi, kan veya kayın hısımlığı, işçilik, çiraklık veya benzeri sebeplerle ya da koruma ve gözetme ilişkisi içinde ev halkı olarak bir arada yaşayanların hepsini kapsar.” Öztan’a göre Türk Medeni Kanunu’nda düzenlenmiş olan en geniş anlamdaki aile, adeta eski tip ailenin günümüz hukukundaki yansıması olma özelliğini taşır. Bkz. ÖZTAN, s. 3-4; AKINTÜRK / ATEŞ, s. 6-7.

⁷⁰ 08.12.2001 tarihli ve 24607 sayılı Resmî Gazete.

⁷¹ KARADENİZ ÇELEBİCAN, s. 169-170.

ile nişanlanma gerçekleştirilir, nişanlanmak için taahhüt etme işlemi yapılmasının ardından erkek, nişanlandığı kıza bu halkayı verirdi. Öyle anlaşılıyor ki bu halka, nişanlanmaya ilişkin taahhüdün adeta delili niteliğini taşımaktaydı. Bazı hukukçular, Roma'da nişan halkası vermenin, nişanlanmanın geçerliliği için gerekli bir şekil şartı olduğu düşüncesindeydiler.

Roma hukukunda, Klasik Sonrası Dönem'de Doğu eyaletlerinde uygulanan hukuktan etkilenmenin sonuçlarından birisi olarak uygulamaya giren bağlanma parası (*arrha sponsalicia*), nişanlanmadan serbestçe dönme fikrinden nişanlıları caydırma amacını taşıyordu. Böylelikle nişanlı çiftlerin karşılıklı evlenme taahhütleri güvenceye kavuşturulmuş oluyordu. O hâlde günümüz hukukuyla karşılaştırıldığında, Roma'da nişanlanma kurumunun adeta evlenmeye zorlayıcı tedbirlerle koruma altına alınmış olduğunu ifade edebiliriz. Ancak bunun yanında seyrek de olsa Roma'da nişanlanmadan evlilikler yapılabilmekteydi. Günümüz hukukunda nişanlanma zorunlu değildir, ihtiyaridir. Bununla birlikte, aynen günümüz hukukunda olduğu gibi, Roma hukukuna göre de nişanlanma tek kişiyle yapılmak zorundaydı. Nitekim her iki hukuk düzeninde de tek eşlilik kabul edilmiştir. Günümüz hukukunda doktrinde nişanlılığın bir ön sözleşme, nişanlıların iradelerinin yöneldiği bir karar, bağımsız bir sözleşme, güven ilişkisi, bazı hukukçulara göre ise aile hukukuna özgü bir sözleşme niteliğinde olduğuna ilişkin görüşler ve tartışmalar bulunmaktadır. Günümüz hukukunda doktrinde görüş birliği olduğu üzere evlilik ile ilgili iradenin zorlanmaması gerekmektedir. Evlilikle ilgili irade özgürlüğünün zedelenmemesi için Türk Medeni Kanunu'nda nişanlılığın evliliğe zorlayıcı bir kurum olması yönünde herhangi bir düzenlemeye yer verilmiştir⁷². Nişanlı çiftlerin birbirlerine karşı yükümlülükleri (sadaqat, karşılıklı yardım ve dayanışma gibi), hakları (tanıklıktan kaçınma, hakarete uğrayan yararına dava açma, diğer nişanlının haksız fiile uğraması hâlinde başvurabilecekleri yollar vb.), nişanlanmanın sona ermesi durumunda tarafların gerekli şartların oluşması hâlinde neler talep edebilecekleri (günümüzdeki düzenlemelerde maddi tazminat ve manevi tazminat talep etme hakları), nişanlılığın sona ermesi şartları, haklı sebep oluşması hâlinde nişanlılığın sona erebilmesi, nişan hediyelerini geri isteme şartları gibi konular hem Roma hukukunda hem de Türk medeni hukukunda benzer hükümlerle düzenlenmiştir. Benzer düzenlemelerden biri; hem Klasik Dönem'den başlayarak Roma hukukunda hem de günümüz hukukunda nişanlanma ile ilgili cezai şart getirilememesidir. Ancak Klasik Dönem öncesinde Roma'da bu konuda cezai şart getirilebiliyordu. O hâlde Roma'da Klasik Dönem'den başlayarak günümüz hukukundaki anlayışa yaklaşılmıştır. Hem Roma hukukunda hem günümüz hukukunda, nişanlanmanın sona ermesi, evlenmenin yapılmasına ilişkin olarak dava açma hakkı doğurmamaktadır. Yani nişanlanma her iki hukuk düzeninde de evlenme zorunluluğu doğurmaz. Yine hem Roma hukukunda hem günümüz hukukunda, evlenme engelleri olarak hukuk düzenince belirlenen kriterler nişanlanmaya da engeldir.

Roma hukukunda da günümüzde olduğu gibi evlenme (*matrimonium*), bir ailenin kurulmasındaki en etkili kurumdu. Roma hukukunda evlilik, basit ve kendine özgü bir sözleşmeyle yaratılan hukuki statü olarak nitelendirilebilir. Roma'da evlenen kadın ile erkek, hayatta oldukları sürece birbirine bağlı kalacakları konusunda anlaşmış ve bu hukuki birlikteliğe dâhil olmuşlardır. Evliliğin, soyun devam etmesini temin etmek için zaruri olduğu düşünülmekteydi. Öyle ki, *Lex Iulia*'da belirtildiği üzere, yirmi beş ve altmış yaş aralığındaki bütün erkekler ile yirmi ve elli yaş aralığındaki bütün kadınlar evlenmek ile yükümlüydüler. Evlilik kutsal kabul edildiğinden, örneğin Klasik Öncesi Dönem'de evliliğin asla bozulması istenmez, buna yönelik düzenlemeler yapılırdı. Esasen hukuki birliktelik niteliğini taşıyan evliliği, başka tür birliktelikten ayıran en önemli nokta, tarafların evlenerek birbirinin karısı ve kocası olmak niyetine (*consensus*) sahip olmalarıydı. Başka bir deyişle evlenecek erkek, kendi mevcut durumunun gelecekteki karısı açısından da geçerli olabilmesini istemekte, onun kendisinin eşi olmasını uygun görmekteydi. Niyet unsuru, Roma hukuku kaynaklarında *affectio maritalis* olarak yer etmiştir. *Affectio maritalis* Roma'da evlilik kurumunun subjektif unsuruyken evlilik şerefi olarak ifade edebileceğimiz *honor matrimonii* ise objektif unsurdur. *Honor matrimonii* toplumda karı koca statüsünde bulunmayı gerektirmekteydi.

⁷² ABİK, Yıldız: "Nişanlanma ve Nişanlılık", *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 2005, Cilt 54, Sayı 2, s. 92.

Roma'da evlilik töreni, kadının müstakbel kocasının evine getirilmiş olması şartıyla, müstakbel koca yokken de yapılırsa geçerli sayılırdı. Günümüz hukukunda ise evlenme bundan değişik olarak evlendirme memurunun önünde, evlenecek çiftlerin bulunmasıyla ve iki tanığın önünde yapılmalıdır. Roma'da evlenen kadının kocasının ya da onun aile babasının hâkimiyeti altına girebilmesi için yapılması söz konusu olan hukuki işlem *conventio in manum* idi. Özel hukukun konusu olan bazı tipik işlemlerle *conventio in manum*'un yapılması yani kadın üzerinde *manus*'un kurulması mümkündü. Bahsedilen işlemler şöyle sıralanırdı: *confarreatio*, *usus*, *coemptio*. *Confarreatio* ve *coemptio* şekle bağlı, törenli işlemlerdi ancak *usus* şekle bağlı değildi. *Manus* ve evlilik birbirinden farklı işlemlerdi. Evliliği *manus* değil, esasen *consensus* tesis ediyordu. *Confarreatio*, Roma'da *manus* ile yapılan evlilikler incelendiğinde, evlenme şekilleri içinde tarihsel olarak en önce kullanımda olanıdır. *Confarreatio*'nun, belli şekli şartlara uyarak törenler zinciri eşliğinde yapılması gerekiyordu. *Confarreatio*'nun bu çalışmada *usus* ve *coemptio*'ya göre daha ayrıntılı incelenmiş olmasının sebebi, baştan sona tümüyle Roma toplumuna özgü oluşu ile evlenme şekilleri arasındaki özel yeridir.

Günümüzde, zorunlu olmamakla birlikte, evlilik törenle yapılmaktadır. Roma hukukunda ise dinsel içeriğe sahip ritüeller zinciri olan törenlerin evliliğin geçerliliği için şekil şartı olduğunu çalışmamızda incelemiş bulunuyoruz. Günümüzde ise Türk Medeni Kanunu'nun 141. maddesinde belirtildiği üzere “*Evlenme töreni, evlendirme dairesinde evlendirme memurunun ve ayırt etme gücüne sahip erğin iki tanığın önünde açık olarak yapılır. Ancak, tören evleneceklerin istemi üzerine evlendirme memurunun uygun bulacağı diğer yerlerde de yapılabilir.*” Roma'da ailelerin tabi olduğu geleneklerin icra edildiği yer, bu ailelerin yaşamakta olduğu evlerdi. Evlilik törenleri de evlenen kadın ve erkeğin beraber yaşadıkları aile evlerindeki mabette düzenleniyordu. Türk Medeni Kanunu'nun 142. maddesine göre “*Evlendirme memuru, evleneceklerden her birine birbiriyle evlenmek isteyip istemediklerini sorar. Evlenme, tarafların olumlu sözlü cevaplarını verdikleri anda oluşur. Memur, evlenmenin tarafların karşılıklı rızası ile kanuna uygun olarak yapılmış olduğunu açıklar.*” Öztan'a göre, günümüz hukukunda “nişanlıların evlenmek istediklerine ilişkin açıkça irade beyanında bulunmaları” ve “yetkili evlendirme memurunun önünde bu iradelerini açıkça beyan etmeleri”, evlenmenin kurucu unsurlarıdır⁷³. Evlenme ehliyetinin koşulları konusunda Türk Medeni Kanunu'nun 124. maddesinde “yaş”, 125. maddesinde “ayırt etme gücü” ile ilgili düzenlemeler vardır. TMK m. 124/I'e göre “*Erkek veya kadın onyediyi yaşını doldurmadıkça evlenemez.*” TMK m. 124/II'ye göre “*Ancak, hâkim olağanüstü durumlarda ve pek önemli bir sebeple onaltı yaşını doldurmuş olan erkek veya kadının evlenmesine izin verilebilir. Olanak buldukça karardan önce ana ve baba veya vasi dinlenir.*” TMK m. 125'e göre “*Ayırt etme gücüne sahip olmayanlar evlenemez.*”

Roma hukukunda hukuki birliktelikler için getirilen koşul ve onları *concubinatus*'dan ayıran nokta, evlenecek kadın ve erkeğin rızalarının karşılıklı olarak uyuşması yanında, *manus*'un bulunup bulunmadığına bakılmaksızın, tüm evliliklerde geleneklere uygun şekilde dinsel törenin ve ayrıca düğün töreninin yapılmasıydı. Roma hukukçularının çoğu, evliliğin geçerli olması için aranan ölçütleri; rızaların uyuşması, belli yaşa ulaşma ve evlilik töreni için gereken şekil kurallarının yerine getirilmesi olarak belirtmişlerdi. Ayrıca, evlenmeye engel olacak özel durumların bulunmaması gerekiyordu. Erkeklerin evlenebilmesi için şart koşulan yaş on dört iken, kızlar için şart koşulmuş yaş on ikiydi. Evlenecek kişilerden birisinin akıl hastası olması Roma'da evlenme engeli oluştururdu. Evlik boyunca karı kocanın mutlak surette birlikte yaşamaları şartı aranmıyordu. Evlilikten dünyaya gelmiş olan çocuklar, baba tarafının ailesinin birer ferdiydiler ve doğuştan Roma vatandaşlığını kazanırlardı. Eşlerin birbirlerine sadakat, sevgi, saygı gösterme görevleri vardı. Roma'da Klasik Öncesi Dönem'de *manus* adlı işlem, evlenen kadını kocasının ailesine dâhil etmek amacıyla yapılırdı. *Manus*, “kadın üzerinde kurulan hâkimiyet” olarak tanımlanıyordu. Bazı Roma hukuku kaynaklarında belirtildiği üzere Roma hukukunda evlilik *manus*'lu yapıp yapılmadığına göre üç değişik dönemde ele alınmıştı. Bu dönemler; sadece *manus*'lu evliliğin meydana geldiği dönem (Klasik Öncesi Dönem'de), *manus*'lu veya ma-

⁷³ ÖZTAN, s. 158 vd.

manus'suz evliliğin yapılabildiği dönem, son olarak da milattan önce üçüncü yüzyıldan başlayarak *manus*'lu evliliklerin bittiği dönemdir. Klasik Dönem'de *manus*'suz evliliklerde mal ayrılığı rejimi söz konusuydu. *Sui iuris* kadın *manus*'suz evlenirse *sui iuris* kalmaya devam eder, evlenmeden önceki malvarlığını kendisi yönetirdi. *Manus*'lu evlenen kadının evlenmeden önceki malvarlığı ve evlilik birliği sırasındaki edinimleri artık kocasının malvarlığına katılırdı. Malvarlığını korumaya yönelik olarak evli çiftin ilişkisinin ve uyumunun maddiyat içerikli nedenlerle zarar görmemesi için ve iyiniyet sahibi eşin de korunması amacıyla eşler arasındaki bağışlamalar yasaklanmıştı. Ev ile ilgili masraflar kocaya aitti. Bu masraflara katkı için kadının tarafı evlilik yapılırken kocaya *dos* verirdi. Eşler, maddi durumlarıyla orantılı olarak birbirine hediye verebilirlerdi. Örf ve adetler gerektirdiği üzere, kocası ölmüş kadın, yas müddeti olarak kabul edilen on ay (veya Roma'da kullanımda olan takvim uyarınca yaklaşık bir yıllık kanuni süre) geçtikten sonra evlenmeliydi⁷⁴. Boşanan kadın da aynı kanuni bekleme süresine uymalıydı. Eğer eşi ölen kadın on aylık yas süresi dolmadan başka bir evlilik yaparsa, bu yeni evlilik geçerli sayılsa da, kadın şerefsiz (*infamis*) ilan edilirdi. *Manus*'lu evlilik yapan kadın, eşi eğer bir aile babasıysa artık onun kızı, sahip oldukları çocukların da kardeşi kabul edilirdi. Ancak eşi eğer bir aile evladıysa kocasını hâkimiyeti altında bulunduran aile babasının hâkimiyetine girerek onun kız kardeşi sayılırdı. *Manus*'lu evlilik yapan kadının, evlenmeden önceki ailesi ile var olan *agnatio* hısımlığı artık sonlanırdı. Roma'da sadece *confarreatio*'da kadın evlilik sözleşmesi yapılırken aynı anda *manus* altına girerdi. Tören ve hukuken geçerlilik şartı olan şekil gibi uyulması gereken zorunluluklar bulunmaksızın *manus*'suz evlilik yapılabiliyordu. Karı ve kocanın evliliği devam ettirme iradeleri bulunduğu müddetçe, *manus*'suz yapılan bu evlilik geçerli olarak hüküm doğururdu. Karşılaştırma yapmak gerekirse, esasen, fiili durum arz eden Roma'daki *manus*'suz evlilikler, çağdaş hukuktaki evlilik sözleşmelerinden çok serbest birliktelikler gibidir. *Manus*'suz evlenen kadının çocuklarıyla arasında kan bağına dayanan hısımlık (*cognatio*) bulunurdu. Son olarak hem *manus*'lu hem de *manus*'suz evliliklerden doğan çocuklar, babalarının hâkimiyetine girmektedirler.

Roma hukukunda evli kadın veya erkeğin Roma vatandaşlığını kaybetmiş olmaları, özgürlüklerini kabetmiş olmaları, boşanmaları, eşlerden herhangi birisinin ölmesi, evlilik bağının ortadan kalkmasına sebep olurdu. Roma hukukunda evli çiftin ortak yaşamı bittiyse ve karı koca olma niyetleri artık bulunmuyorsa evlilik sonlanmış kabul edilirdi. Karının ve kocanın birlikte veya tek taraflı iradesiyle evlilik bağının kopmasıyla boşanma (*divortium*) gerçekleşirdi. Roma'da evlilik sözleşmesinin ve bunun çerçevesinde belirlenen karı koca ilişkisinin sürekliliği esastı ancak boşanmayla bu kurum sonlanırdı çünkü *consensus* bozulurdu. Boşanmak, evliliğin sonlanmasına ilişkin kararlılık gerektirirdi. Roma hukukunda şekle bağlı bir işlem ancak söz konusu işlemin tam tersiyle ortadan kaldırılabileceğinden, *confarreatio* usulünde *manus*'lu yapılan bir evliliğin sona ermesi *diffareatio*'yla, *coemptio* usulünde *manus*'lu yapılan evliliğin ise sona ermesi *remancipatio* veya *emancipatio* işlemleriyle mümkündü. *Manus* olmadan yapılan bir evliliğe gelince, sözleşmenin geçerliliği için şekle bağlılık değil de sadece *consensus* arandığından, evliliği sonlandırmak için karı ve kocanın karşılıklı yöneltilmiş irade beyanlarının uyuşmasıyla *divortium* yani boşanma, tek bir taraf bunu istediğinde ise *repudium* söz konusu olurdu.

Roma Hukukunda *dos*, evlenerek kurulan Roma ailesinin geçimini temin etmekle yükümlü olan kocanın, evlilik dolayısıyla çoğalan aile masraflarını karşılaması için, evlenen kadının kendisi, kadının ailesi veya ailesinin yakınları tarafından verilen, kocanın malvarlığını arttıran, kıymetli, gelir getirici olması beklenen, genellikle evlilik boyunca meydana gelecek masraflara katkı amacını taşıyan şeylerdi. Roma'da *dos* bir hediye değildi. *Dos*, günümüz hukukunda incelenen çeyize ilk bakışta benzetilse de, *Ayiter*'in de belirttiği üzere, günümüz hukukundaki çeyize tam karşılık gelmezdi. Günümüzde kadınlar da erkekler gibi iş hayatında yaygın olarak yer alıp evlilik birliğine katkıda bulunmaktadır.

⁷⁴ Günümüz hukukunda da Roma hukukundaki iddet süresine benzer düşünceyle, Türk Medeni Kanunu'nun 132. maddesinde "Kadın için bekleme süresi" başlığı altında, kadının evliliğin sona ermesinden başlayarak üç yüz gün geçmedikçe evlenemeyeceği, doğurmakla bekleme süresinin biteceği ancak önceki evliliğinden gebe olmadığı anlaşılırsa veya evliliği sona eren eşler birbiriyle tekrar evlenmek isterse mahkemenin bu süreyi kaldıracağı düzenlenmiştir.

Ancak Roma'da kadınlar iş hayatında etkin değillerdi. Kanımızca da Roma hukukundaki *dos* ile günümüz hukukundaki çeyiz birbirinden farklıdır. Şöyle ki *dos* evlilik süresince oluşacak giderlere katkı sağlamak amacıyla evlenecek kadının kendisi veya ailesi tarafından evlenecek erkeğe zorunlu olarak verilir. Ancak günümüzde çeyiz zorunlu olmayıp yerel adetlere göre farklı anlayışlarla oluşturulmaktadır. Günümüzde bazen çeyiz sırf evlilik töreni yapılması sırasındaki masraflara katılma amacını taşıyabilmektedir. Günümüzde bazen evlilik töreni sırasında kadının ailesinin erkeğe ya da erkeğin ailesinin kadına takı, para olarak verdiği hediyeler de kapsamı evlilik boyunca meydana gelecek masraflara katkı amacını taşıyan şeylerden oluşan Roma hukukundaki *dos*'tan farklılık arz eder.

Evlilik kurumu Roma'da, geleneklerin ve din kurallarının, ilkel döneme ait toplumsal ve ekonomik yapının etkisiyle biçimlenmiş olsa da bu kurumlar bazı yönlerden günümüz hukukuna temel oluşturmaktadır. Roma hukukunda "dar anlamda aile (*familia proprio iure*)" kavramıyla evlilik kurumunu birlikte ele alan hukukçuların değerli eserleri ışığında, Roma'da nişanlanma (*sponsalia*), evlenme (*matrimonium*), evlenmek için gerekli şartlar, evlenmenin hükümleri, evlilik bağının sona ermesi, boşanma (*divortium*) gibi kurumlar, günümüz hukukuna kaynak teşkil ettiklerinden, bu çalışmanın yapılması gerekli görülmüştür.

KAYNAKÇA

- ABİK, Yıldız: “Nişanlanma ve Nişanlılık”, *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 2005, Cilt 54, Sayı 2, s. 65-152.
- AKINTÜRK, Turgut / ATEŞ, Derya: *Türk Medenî Hukuku, Aile Hukuku, İkinci Cilt*, 23. Baskı, Beta Yayıncılık, İstanbul, 2021.
- AYİTER, Kudret: *Klasik Roma Hukukunda “Dos”un Tesisi*, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, Ankara, 1958 (“Dos”un Tesisi).
- AYİTER, Kudret: *Roma Hukuku Dersleri Aile Hukuku*, 2. Baskı, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, Ankara, 1963 (Roma Aile Hukuku).
- RADO BASMAN, Türkân: “Eski Roma Hukukunda Bazı Evlenme Şekilleri”, *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, 1942, Cilt 8, Sayı 1-2, s. 530-544.
- BERGER, Adolf: *Encyclopedic Dictionary of Roman Law, Transactions of the American Philosophical Society*, 1953, Cilt 43, Sayı 2, s. 333-809.
- BERKİ, Şakir: *Roma Hukuku*, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, Ankara, 1949.
- BERKİ, Şakir: “Roma’da Aile Hukuku”, *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 1957, Cilt 14, Sayı 1-4, s. 111-121.
- BIERKAN, Andrew T. / SHERMAN, Charles P. / STOCQUART, Emile: “Marriage in Roman Law”, *The Yale Law Journal*, 1907, Cilt 16, Sayı 5, s. 303-327.
- BONFANTE, Pietro: *Istituzioni di Dritto Romano*, Giuffrè Editore, Milano, 1987.
- BUCKLAND, William Warwick: *The Main Institutions of Roman Private Law*, The Macmillan Co., New York, 1931.
- BURDICK, William Livesey: *The Principles of Roman Law and Their Relation to Modern Law*, Lawyers Cooperative Pub. Co., New York, 1938.
- CLARK, Edwin Charles: *History of Roman Private Law*, Biblo and Tannen, New York, 1965.
- DE MONTMORENCY, James Edward Geoffrey: “The Registration of Marriage Under Mediaeval Roman Law”, *Journal of the Society of Comparative Legislation New Series*, 1914, Cilt 14, Sayı 2, s. 390-399.
- DI MARZO, Salvatore: *Roma Hukuku*, (Çev.) UMUR, Ziya, 2. Baskı, İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1959.
- DONAHUE, Jr. Charles: “The Case of the Man Who Fell into the Tiber: The Roman Law of Marriage at the Time of the Glossators”, *American Journal of Legal History* 1, 1978, Cilt 22, Sayı 1, s. 1-55.
- DURAL, Mustafa / ÖĞÜZ, Tufan / GÜMÜŞ, Mustafa Alper: *Türk Özel Hukuku Cilt III Aile Hukuku*, 17. Baskı, Filiz Kitabevi, İstanbul, 2022.
- EMİROĞLU, Haluk: *Roma Hukukunda Kadının Durumu*, Sözkese Matbaası, Ankara, 2003.
- ESTAVAN, Lawrence: “Roman Law in Plautus”, *Stanford Law Review*, 1966, Cilt 18, Sayı 5, s. 873-909.
- FRIER, Bruce W. / MCGINN, Thomas A.J.: *A Casebook on Roman Family Law*, Oxford University Press, New York, 2004.
- GARDNER, Jane F.: *Family and Familia in Roman Law and Life*, Oxford University Press Inc., New York, 1998.
- GARDNER, Jane F.: “The Recovery of Dowry in Roman Law”, *The Classical Quarterly New Series*, 1985, Cilt 35, Sayı 2, s. 449-453 (Dowry).
- GÖNENÇ, Fulya İlçin: “Roma Hukukunda Boşanma (Divortium)”, *Atatürk Üniversitesi Erzincan Hukuk Fakültesi Dergisi*, 2003, Cilt 7, Sayı 1-2, s. 645-654 (Boşanma).
- GÖNENÇ, Fulya İlçin: *Roma Hukukunda Kadın*, On İki Levha Yayıncılık, İstanbul, 2010 (Roma Hukukunda Kadın).
- GREENIDGE, Abel Hendy Jones: “Development of Roman Marriage”, *Law Quarterly Review*, 1905, Cilt 21, Sayı 4, s. 357-364.

- GRUBBS, Judith Evans: *Women and the Law in the Roman Empire*, Taylor & Francis Books Ltd., New York, 2002.
- GUARINO, Antonio: *Dritto Privato Romano*, Dodicesima Edizione, Napoli, 2001.
- GÜNAL, A. Nadi: “Roma Hukukunun Temel Kriterleri, Kavram ve Kurumları”, *Doğu Batı Düşünce Dergisi*, 2009, Sayı 49 (Romalılar I), s. 11-32.
- GÜNEŞ CEYLAN, Seldağ: *Roma Hukukunda Evlenme (Matrimonium)*, Yetkin Yayınları, Ankara, 2010.
- HADLEY, James: *Introduction to Roman Law*, Rothman & Co., Colorado, 1996.
- HONIG, Richard: *Roma Hukuku Dersleri*, (Çev.) TALİP, Şemseddin, Ahmed İhsan Matbaası Ltd., İstanbul, 1935.
- IUSTINIANUS: *The Digest of Justinian*, (Ed.) MOMMSEN, Theodor / KRUEGER, Paul / WATSON, Alan: Pennsylvania Press, Philadelphia, 1985.
- İPEK, Nurcan: “Roma Hukukunda Nişanlanma (Sponsalia)”, *Belgin Erdoğmuş’a Armağan*, Der Yayınları, İstanbul, 2011, s. 113-133.
- KAGAN, K. Kahana: “Nature of Dowry in Roman Law-Rights of Husband and Wife”, *Tulane Law Review*, 1945-1946, Cilt 20, Sayı 4, s. 557-565.
- KARADENİZ, Özcan: “Aile (Roma Hukukunda)”, *Türk Hukuk Ansiklopedisi*, Cilt 1, Ankara, 1962, s. 456-459.
- KARADENİZ ÇELEBİCAN, Özcan: *Roma Hukuku*, 18. Baskı, Turhan Kitabevi, Ankara, 2020.
- KASER, Max: *Roman Private Law*, (Transl.) DANNENBRING, Rolf, Butterword & Co. Ltd., Durban, 1965.
- KAYAK, Sevgi: “Roma Hukukunda Aile Kurumu”, *Hacettepe Hukuk Fakültesi Dergisi*, 2018, Cilt 8, Sayı 2, s. 249-302.
- KILIÇOĞLU, Ahmet M.: *Aile Hukuku*, 4. Baskı, Turhan Kitabevi, Ankara, 2019.
- KOÇ, Nevzat: *Türk-İsviçre Hukukunda Nişanlanma Sözleşmesi*, Dokuz Eylül Üniversitesi Yayını, İzmir, 2002.
- KOSCHAKER, Paul: *Modern Özel Hukuka Giriş Olarak Roma Özel Hukukunun Ana Hatları*, (Çev.) AYİTER, Kudret, Dokuz Eylül Üniversitesi Hukuk Fakültesi Döner Sermaye İşletmesi Yayınları, İzmir, 1993.
- MANSFIELD, Edward D.: *Legal Rights, Liabilities and Duties of Women*, John P. Jewett & Co., 1845.
- MUIRHEAD, John Spencer: *An Outline of Roman Law*, William Hodge and Company Limited, London, 1947.
- NICHOLAS, Barry: *An Introduction to Roman Law*, Oxford University Press, New York, 1975.
- OĞUZOĞLU, Cahit: *Roma Hukuku*, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, Ankara, 1959.
- TÜRKOĞLU ÖZDEMİR, Gökçe: *Roma Hukukunda Infamia (Şerefsizlik)*, Seçkin Yayıncılık, Ankara, 2008.
- ÖZTAN, Bilge: *Aile Hukuku*, 6. Baskı, Turhan Kitabevi, Ankara, 2015.
- PARIBENI, Roberto: *Roma Ailesi*, (Çev.) TALİP, Şemseddin, A. İhsan Basımevi, İstanbul, 1935 (Roma Ailesi).
- PARIBENI, Roberto: “Roma Hukukunda Aile Kurumu”, *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, 1935, Cilt 1, Sayı 1, s. 79-96 (Aile Kurumu).
- PUGLIESE, Giovanni: “Roma Ailesine Tarihi Bir Bakış”, (Çev.) UMUR, Ziya, *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, 1956, Cilt 22, Sayı 1-4, s. 339-349 (Roma Ailesi).
- PUGLIESE, Giovanni: *Istituzioni di Dritto Romano Sintesi*, Seconda edizione, G. Giappichelli Editore, Torino, 1998.
- RADIN, Max: “A Glimpse of Roman Law”, *The Classical Law Journal*, 1949, Cilt 45, Sayı 2, s. 71-79.
- RATTIGAN, William Henry: *Jural Relations; or the Roman Law of Persons as a Subject of Jural Relations: Being a Translation of the Second Book of Savigny’s System of Modern Roman Law*, Wildy & Sons, London, 1884.
- REYNOLDS Jr., Osborne M.: “Legal and Social Aspects of Roman Marriage”, *Southern University Law Review*, 1982, Cilt 9, Sayı 2, s. 205-230.
- SALLER, Richard P.: “Roman Dowry and the Devolution of Property in the Principate”, *The Classical Quarterly New Series*, 1984, Cilt 34, Sayı 1, s. 195-205.

- SANFILIPPO, Cesare: *Istituzioni di Diritto Romano*, Decima Edizione, Rubbettino Editore, Soveria Mannelli, 2002.
- SAYIN KORKMAZ, Bengi Sermet: “Roma Aile Hukukunda Evlat Edinmenin Yeri ve Usulleri”, *Ankara Barosu Dergisi*, 2020, Cilt 78, Sayı 3, s. 49-98.
- SCHULZ, Fritz: *Classical Roman Law*, Oxford Clarendon Press, Oxford, 1969.
- SCHWARZ, Andreas: *Aile Hukuku I*, (Çev.) DAVRAN, Bülend, Ülkü Matbaası, İstanbul, 1942.
- SCHWARZ, Andreas: *Roma Hukuku Dersleri, I. Cilt*, (Çev.) RADO, Türkân, 7. Baskı, Doğan Kardeş Matbaacılık Sanayii A. Ş. Basımevi, İstanbul, 1965.
- SELEK, Hulûsi: “Roma Hukukuna Göre Aile Müessesesi”, *İzmir Barosu Dergisi*, 1936, Cilt 1, Sayı 5, s. 214-232.
- SERİM, Gökçe: *Roma İmparatorluk Döneminde Aile Hukukuna İlişkin Düzenlemeler*, Lykeion Yayınları, Ankara, 2018.
- SOHM, Rudolph: *Institutes of Roman Law*, Clarendon Press, Oxford, 1892.
- SOHM, Rudolf: *Institutes, a Textbook of the History and System of Roman Private Law*, Clarendon Press, Oxford, 1892 (Roman Private Law).
- SOMER, Pervin: “Dar Anlamda Aile Hukukunun Esasları”, *T.C. Maltepe Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 2002, Cilt 1, Sayı 2, s. 155-180.
- SÖĞÜTLÜ, Özlem: *Roma Özel Hukuku, Ders Kitabı*, 3. Baskı, Seçkin Yayıncılık, Ankara, 2022.
- SÖĞÜTLÜ ERİŞGİN, Özlem: “Roma Toplumunda Kadının Konumu”, *İnönü Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 2013, Cilt 4, Sayı 2, s. 1-31.
- SÜTKEN, Elvan: “Roma Aile Hukukunda Patria Potestas”, *Anadolu Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 2019, Cilt 5, Sayı 1, s. 67-100 (*Patria Potestas*).
- SÜTKEN, Elvan: *Roma Hukuku'nda Şekil*, Doktora Tezi, Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eskişehir, 2010.
- TAHİROĞLU, Bülent / ERDOĞMUŞ, Belgin: *Roma Hukuku Dersleri*, 15. Baskı, Der Yayınları, İstanbul, 2021 (Roma Hukuku Dersleri).
- TAHİROĞLU, Bülent / ERDOĞMUŞ, Belgin: *Roma Hukuku Meseleleri*, Filiz Kitabevi, İstanbul, 1996 (Roma Hukuku Meseleleri).
- TALAMANCA, Mario: *Elementi di Dritto Privato Romano*, Giuffrè Editore, S.p.A, Milano, 2001.
- TAMER, Diler: *Roma Hukuku Cilt I*, Legal Yayıncılık, İstanbul, 2020.
- TREGGIARI, Susan: *Roman Marriage*, Oxford University Press, London, 2002.
- UMUR, Ziya: *Roma Hukuku Lüğati*, Fakülteler Matbaası, İstanbul, 1983.
- UMUR, Ziya: *Roma Hukuku, Tarihi Giriş, Kaynaklar, Umumi Mefhumlar, Hakların Himayesi*, Filiz Kitabevi, İstanbul, 1984.
- VILLERS, Robert: “Roma Hukukunda Cumhuriyet Devri Sonuna Kadar, Kadının Hukuki Durumu”, (Çev.) TAHİROĞLU, Bülent, *İstanbul Hukuk Fakültesi Mecmuası*, 1974, Cilt 39, Sayı 1-4, s. 1-19.
- VOCI, Pasquale: *Istituzioni di Diritto Romano*, Quinta edizione, Giuffrè Editore, Milano, 1996.
- VOLTERRA, Edoardo: *Ricerche Interno Agli Sponsali in Diritto Romano*, Industria Tipografica Romana, Roma, 1932.
- WATSON, Alan: *Society and Legal Change*, Second edition, Temple University Press, Philadelphia, 2001.
- WATSON, Alan: “Roman Private Law and the Leges Regiae”, *The Journal of Roman Studies*, 1972, Cilt 62, s. 100-105.